

**RUSYA'NIN AZERBAJCAN'DA SÖMÜRGE
SİYASETİ VE PETROL (19-20. YÜZYIL)**

**2021
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ**

Rufat RUSTAMLI

**Danışman
Prof. Dr. Ali ASKER**

**RUSYA'NIN AZERBAYCAN'DA SÖMÜRGE SİYASETİ VE PETROL (19-20.
YÜZYIL)**

Rufat RUSTAMLI

Prof. Dr. Ali ASKER

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Eylül 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	11
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	11
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	11
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	12
BİRİNCİ BÖLÜM	13
RUSYA İMPARATORLUĞU TARAFINDAN AZERBAJYAN'IN İŞGALİ VE EKONOMİ POLİTİĞİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ.....	13
1.1. Rusya'nın Sömürge Siyaseti.....	13
1.1.1. 19. Yüzyılda Rusya'nın Doğu Siyaseti.....	13
1.1.2. Rusya'nın Kafkasya Siyaseti	16
1.1.3. Rusya Açısından Azerbaycan'ın Önemi.....	20
1.2. Rusya'nın Azerbaycan'ı Sömürgeleştirme Tarihi	21
1.2.1. Genel Olarak.....	21
1.2.2. 18. Yüzyılın Sonları-19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasi Durum.....	24
1.3. Çarlığın İdari ve Ekonomik Siyaseti	26
1.3.1. Komendant Yönetim Şekli.....	26
1.3.2. İşgalin Ekonomik Politigi Üzerine	31
1.3.3. Kuzey Azerbaycan'da Kapitalizmin Ortaya Çıkışı	32
1.3.4. Petrol Üretimine Yönelik İlk Faaliyetler.....	34
1.3.5. 1870'li Yılların Reformları	38
1.3.6. Azerbaycan'da Ekonomik Durum.....	44
İKİNCİ BÖLÜM.....	47

RUS SÖMÜRGEÇİLİĞİ VE AZERBAJCAN PETROLÜ	47
2.1. 19. Yüzyılın Ortalarında Azerbaycan'da Petrol Endüstrisinin Oluşumu ..	47
2.1.1. Azerbaycan'da Petrolün Endüstriyel Üretimine Başlanması	47
2.1.2. Petrol Endüstrisinde Yerel Girişimcilerin Rolü	50
2.1.3. Azerbaycan'ın Petrol Endüstrisinde Yabancı Sermayenin Rolü.....	52
2.4. Petrol Endüstrisi Mevzuatının Oluşumu	56
2.5. Petrollü Toprakların Hazineye Devrine Dair Kanun (9 Şubat 1890)	56
2.6. Petrol Endüstrisi Kurallarının Oluşturulması (3 Haziran 1892 Kanunu) .	58
2.7. Petrol Endüstrisinde Durum.....	61
2.8. 17 Haziran 1912 Tarihli Yeni Petrol Kanunu	62
2.9. Petrol Dışı Sanayi Alanlarının Durumu.....	63
2.10. 20. Yüzyılın Başlarında Sanayi Çalışanlarının Grevleri	66
2.11. Petrol Endüstrisinde Tekelleşme, Yerli ve Yabancı Sermaye.....	69
2.11.1. Tekelleşmenin Temel Aktörleri.....	69
2.11.2. Yüzyılın Başlarında Petrol Endüstrisinde Yerli ve Yabancı Sermaye	70
2.11.3. Petrol, Yerel Kapitalizm ve Aydınlar	72
2.11.4. Petrol Endüstrisinde Yabancı Sermayenin Güçlenmesi.....	74
2.12. Birinci Dünya Savaşı'nda Azerbaycan Petrolünün Önemi.....	76
2.13. AHC Dönemi Petrol Siyaseti (1918-1920).....	78
2.14. Sovyet Dönemi Azerbaycan Petrolü	80
2.15. İkinci Bağımsızlık Döneminde Petrol Siyasetinin Gelişim Seyri.....	86
SONUÇ	91
KAYNAKÇA.....	95
ÖZGEÇMİŞ	105

TEZ ONAY SAYFASI

Rufat RUSTAMLI tarafından hazırlanan “RUSYA’NIN AZERBAYCAN’DA SÖMÜRGE SİYASETİ VE PETROL (19-20. YÜZYIL)” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir. 17/09/2021

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU (KBÜ)

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇAKÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Rufat RUSTAMLI

İmza:

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Rusya İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği döneminde bir sömürge ülkesi olarak Azerbaycan'ın petrol endüstrisinin tarihi, sömürge siyasetinin etkisi irdelenmiş olup bağımsızlık dönemindeki petrol siyaseti ana hatlarıyla takdim edilmiştir. Tez çalışmasının her aşamasında bana destek olan, şahsımı akademik düzlemde doğru yönlendiren, eğitimim boyunca ilminden faydalandığım tez danışmanım, kıymetli hocam Prof. Dr. Ali ASKER'e, tecrübelerinden yararlanırken göstermiş olduğu hoşgörü ve sabırdan dolayı teşekkür ediyorum.

Bu süreçte kaynak bulmama yardımcı eden Azerbaycan Cumhurbaşkanı Kütüphanesi ve Azerbaycan Milli Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim.

Tez çalışmam süresince yanımda olan dostlarıma, aileme, özellikle de sevgili anneme ve babama teşekkürü bir borç bilirim.

Rufat RUSTAMLI

ÖZ

Bu çalışmada, Rusya'nın sömürge politikası kapsamında Azerbaycan petrol endüstrisinin gelişim süreçleri incelenmiştir.

Çalışmanın Birinci Bölümünde Rusya'nın Azerbaycan'ı işgali tarihi ele alınmıştır. Rusya'nın genel olarak Doğu siyaseti ve özelde Kafkasya ve Azerbaycan'a yönelik sömürge politikası incelenmiş, bir sömürge olarak Azerbaycan'ın Rusya için önemi tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı bölümde, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın siyasi durumu ve Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından sömürgeleştirilmesiyle sonuçlanan iki Rus-İran savaşına değinilmiştir. Azerbaycan petrolünün tarihi ve Rusya işgali döneminde petrol üretimi de bu bölümde ele alınmıştır.

İkinci Bölümde Rusya'nın Azerbaycan'da sömürge yönetimi, kapitalist ilişkilerin ortaya çıkışı ve petrol endüstrisinin oluşumundan bahsedilmektedir. Rusya'nın sömürgeleştirilmesinin Azerbaycan'ın petrol endüstrisi üzerindeki etkisini açıklamak için, Çarlık Rusyası'nın ekonomik alanda gerçekleştirdiği reformların yanı sıra petrol endüstrisine ilişkin yasal düzenlemeleri de ele alınmıştır. Buna ek olarak, Azerbaycan'da petrol endüstrisinin gelişiminde yerli ve yabancı girişimcilerin rolüne dikkat edilmiştir.

Üçüncü Bölümde, 20. yüzyılda petrol endüstrisinin durumu incelenmiştir. Bu bölümde Bakü petrolünün her iki dünya savaşındaki önemine değinilmiş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Sovyetler Birliği döneminin petrol politikalarının ana hatları ve nihayet, bağımsızlık sonrası dönemde yaşanan gelişmelerin temel istikametleri ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Rusya, Azerbaycan, petrol siyaseti, petrol, sömürge siyaseti

ABSTRACT

This article examines the development processes of Azerbaijan's oil industry within the scope of Russia's imperialist policy.

The First Part of the study discusses Russia's occupation of Azerbaijan and the general outlook of Russia's political economy. While discussing Russia's politics towards the East as well as its imperialist policy towards Caucasia and Azerbaijan, this part touches upon the importance of Azerbaijan as a colonial region for Russia. The part also gives space to Azerbaijan's economic and political situation at the end of the 18th century and the start of 19th century as well as the Russian Tsardom's economic policies.

The Second Part discusses Russia's imperialist policy in Azerbaijan, the formation of capitalism, the development of oil legislation, monopolization and foreign investment, domestic capitalism and intellectuals, as well as the importance of Azerbaijan's oil reserves during the two world wars. To explain the effect of Russia's imperialist policy on Azerbaijan's oil industry, this part also discusses the reforms implemented by Tsarist Russia in the economic sphere as well as the legal regulations concerning the oil industry. In addition to this, the part discusses oil related policies of the Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920) and the Soviet Union period, and finally, the fundamental course of the developments that were experienced in this field in the post-independence period.

Keywords: Russia, Azerbaijan, oil politics, oil, imperialist policy

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Rusya'nın Azerbaycan'da Sömürge Siyaseti ve Petrol (19-20. Yüzyıl)
Tezin Yazarı	Rufat RUSTAMLI
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	17/09/2021
Tezin Alanı	Uluslararası Politik Ekonomi
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	105
Anahtar Kelimeler	Rusya, Azerbaycan, petrol siyaseti, petrol, sömürge siyaseti

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Russia's Colonial Politics in Azerbaijan and Oil (19-20th Centuries)
Author of the Thesis	Rufat RUSTAMLI
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Thesis
Date of the Thesis	17/09/2021
Field of the Thesis	International Political Economy
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	105
Keywords	Russia, Azerbaijan, oil politics, oil, imperialist policy

KISALTMALAR

ACG	: Azeri, ırak, Güneşli
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AHC	:Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AIOC	:Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi
AIOC	:Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
EBRD	:Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası ()
IBRD	:Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
IMF	:Uluslararası Para Fonu (IMF),
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
s.	: sayfa
SOCAR	: The State Oil Company of Azerbaijan Republic
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TPAO	:Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı ()

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Çalışmanın konusunu 19. yüzyılda Çarlık Rusyası ve 20. yüzyılda Sovyet Rusyası'nın Doğu siyaseti, Kafkasya ve Azerbaycan'ın Rusya için önemi, Rusya'nın Azerbaycan'ı sömürgeleştirme tarihi, Azerbaycan'da petrol üretiminin gelişim süreçleri oluşturmaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Tezin amacı, Rusya İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği'nin sömürgesi olduğu dönemde Azerbaycan'ın petrol endüstrisi tarihini incelemektir. Tezin bilimsel yeniliği, Rusya'nın Azerbaycan'daki petrol siyaseti ve bu siyasetin gelişim seyrini ele alan yeni bir çalışmayı Türkçe bilimsel literatüre kazandırmaktır. Çalışmanın bir diğer önemi, Rusya'nın sömürge siyasetinin Azerbaycan'ın petrol sektörü üzerindeki sömürgeci karakterini ortaya koymasıdır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmanın literatür alt yapısını yerli ve yabancı bilim adamlarının Rusya'nın Doğu politikası, Kafkasya politikası ve genel olarak sömürge siyaseti üzerine yaptığı çalışmalar oluşturmaktadır. Petrol endüstrisinde mevzuatın gelişimine yönelik çıkarılan normatif düzenlemelerin incelenmesi konunun daha iyi seviyede aktarılmasına fırsat tanıyacaktır. Tez çalışmasında günümüzde Azerbaycan petrol tarihine ilişkin belgeler, ağırlıklı olarak Rusça ve Azerbaycan Türkçesinde yazılmış olan akademik çalışmalara yönelik tarama – inceleme yöntemi kullanılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Çarlık döneminde, uygulanan ekonomik politikalar Azerbaycan'ın bir petrol merkezine dönüşmesine vesile o dönemde petrol bir milli servet olma özelliğini taşımamıştır. Buna rağmen petrol sayesinde Azerbaycan'da feodalite yapının çözülmesi ve yeni kapitalist sisteme geçiş süreci hızlanmıştır. Kapitalist üretimin gelişmesi sanayi, demiryolu taşımacılığı, ulaştırma, gemicilik vs. alanların gelişmesine ivme kazandırmıştır. Kapitalizmin gelişmesi Azerbaycan'da milli burjuvazinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Her ne kadar sömürge idaresi altında yaşamış olsa da Azerbaycan'da Türk/Müslüman iş insanlarının “milli burjuvazi” adlandırabileceğimiz bir kesimin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu kesim; aydınlanma sürecinin maddi

yükünü üstlenirken, milli mektep, milli gazete, tiyatro vs. çağdaş kültür alanlarının gelişmesine büyük destek sağlamıştır. Çarlık Rusya'sından, sonra da Sovyet Rusyası döneminde var olan yapı ve petrol politikası karakteri itibariyle önceki dönemin sömürgeci özelliklerini taşımıştır. Sadece bağımsızlığa kavuştuktan sonra petrol Azerbaycan'ın milli serveti haline gelmiştir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Çalışmanın kronolojik çerçevesi, 19. yüzyılın başından Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu da Azerbaycan'ın petrol endüstrisinde meydana gelen olayların bütünsel bir resmini oluşturmayı mümkün kılarsa da ayrıntılı bilgi aktarma olanağını sınırlandırmıştır. Küresel pandemiden kaynaklanan birtakım nedenler yüzünden tezin makul süre kapsamında yazılarak tamamlanması zorlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSYA İMPARATORLUĞU TARAFINDAN AZERBAYCAN'IN İŞGALİ VE EKONOMİ POLİTİĞİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

1.1. Rusya'nın Sömürge Siyaseti

1.1.1. 19. Yüzyılda Rusya'nın Doğu Siyaseti

Emperyalist Rusya'nın sömürge siyasetinin özünü ele almadan önce, sömürgecilikle ilgili bazı hususlara değinmekte yarar vardır. Fransız yazar L. Beaulieu'ya göre, "sömürgeleştirme ... bir halkın genişlemesi, fethedilen halkları kendi diline, ahlakına, yasalarına tabi kılma yeteneğidir.¹ Metropolün kolonilerine karşı genel tavrını ve sömürge yasalarının ilkelerini belirleyen sömürge süreçleri, Rusya'nın geniş topraklarında çok karmaşık bir biçimde gelişmiştir. Kesintisiz olarak büyüyen Rus İmparatorluğu'nun yapısı, köylü kolonizasyonunun istikrarlı gelişimi açısından daha da karmaşık hale gelmişti. Rus İmparatorluğunun sömürgeleştirme süreçleri bazen barış yolu ile çoğu zaman ise askeri kolonizasyon yoluyla gerçekleşmiştir. Rus Devleti'nin, Rus etkisinin, Rus kültürünün ilk temsilcileri askeri garnizonlar ve Kozak yerleşimleri olmuştur.² Sömürgenin fethi veya ilhakından itibaren, Rusya'nın Asya topraklarının büyük bir kısmına askeri güç hâkim olmuştur. Zaman geçtikçe, bu sömürgeler genel devlet düzenine uygun bir şekilde yapılandırılmıştır. Mevzuat, idare, mahkemeler, finans ve ticaret politikaları imparatorluk genelinde yayılmıştır. Geniş alanların sömürgeleştirilmesiyle bağlantılı olarak, çağın ihtiyaçları göz önüne alındığında, sömürge siyaseti konusunda Rus yönetimi çok fazla şey yapmak zorunda kalmıştır. Emperyalist bölgenin ekonomik ve kültürel seviyesini yükseltmek, metropol ile daha yakın bağlar kurmak amacıyla geniş reformist faaliyet alanı, her şeyden önce bir sivil yönetim sistemine geçişin önünü açmıştır. Elbette bu süreçler imparatorluğun farklı bölgelerinde farklı zamanlarda gerçekleşmiştir. Örneğin, Transkafkasya'da Rusya sivil idaresi, 19. yüzyılın 70'li yıllarından itibaren kurulmuştur. 20. yüzyılın başında gerçekleşen reformlar ışığında, yerel dilin gelişmesinin önemi güçlenmiştir.³ Orta

¹ Анатолий Леруа-Болье, *Колонизация у новейших народов, 1, Дипломатические документы*, Спб., 1877, с. 517.

² Bu konuda bkz: Didem Çatalkılıç, *Kafkasya'da Rus Yayılmacılığı*, Koyusiyah Yayıncılık, 2021

³ О.В. Бобровникова, И.Л.Бабич (Ред.), *Северный Кавказ как часть Российской Империи*, Новый литературный обзор, Москва 2007, с. 286.

Asya'nın sömürgeleştirilmesi ise daha da uzun zaman diline yayılmıştır. Burada bir yandan Türkistan'daki (Türkistan Genel Valiliği) Rus askeri yönetimi aracılığıyla doğrudan kontrolün sağlanması, diğer yandan ise Buhara Emiri ve Hive Hanlığı'nın yerel yöneticileriyle bir antlaşma sistemi yoluyla bir vekillik kurulması sömürge politikasının aracı olarak kullanılmıştır.⁴ Büyük ölçüde yeniden yerleşim politikasıyla örtüşen sömürge politikasının ekonomik yönü, Rusya İmparatorluğu'nda önemli bir özelliğe sahipti. Genel olarak, Asya Rusya'sı büyük bir koloni olarak algılanmış ve kolonileşme hayati önem taşımıştır. Sömürgeler, imparatorluk için altın, bakır, demir, pamuk, değerli kürkler, yün, deri, et, tahıl, kırmızı balık vb. servetlerin kaynağı olmuştur.⁵

Rus diplomasisinin doğu politikası en çok Balkanlar ve Asya ülkelerine yönelikti. Çarlığın tüm çabası; rakiplerin imparatorluğun sınırlarına ilerlemesini sınırlamayı ve yeni etki alanlarını ele geçirmede onların önüne geçmeyi amaçlamıştır. Rusya'nın doğu politikasındaki ana faktör, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nın Rus dış ticareti, özellikle de tahıl ihracatı için taşıdığı önem olmuştur (Rusya'nın tahıl ihracatının %80'inden fazlası Boğazlardan geçmekteydi). Bu yüzden Boğazlar Rusya için büyük askeri-stratejik önem taşımıştır.⁶

Rusya'nın "Doğu sorunu" olarak tasarladığı dış siyaseti ve güney sınırlarının güçlendirilmesi İstanbul ve Çanakkale boğazları için elverişli bir rejimin sağlanmasıyla ilişkili olmuştur. Balkanlar'da Türk yönetimine karşı çıkan Hıristiyan halklarının sorunu da Rusya'nın Doğu politikasında büyük rol oynamıştır. Bu bağlamda Rusya Türkiye'ye karşı Yunan ayaklanmasını desteklemiş, İngiltere ve Fransa ile birlikte Türkiye'den Yunanistan için özerklik talep etmiştir. Bu talep geri çevrilince müttefik filo, Navarin Körfezi'nde (1827) Osmanlı donanmasını yenmiştir. Şunu da belirtelim ki "Navarin deniz savaşı, sonuçları itibarıyla 19. Yüzyılda Osmanlı Donanmasının karşılaştığı en büyük felaketlerden biriydi." Osmanlılara göre bu savaş "kanun dışı bir baskın, facia,

⁴ Rusya İmparatorluğu sömürge idaresinin yapılanmasında değişik dönemlerde farklı yapıları devreye sokmuştur. Bunlardan önemli Naiplik sistemidir. Bu konuda, özellikle Kafkasya Naipliği konusunda bkz: Ali Asker, *The Legal and Political Dimensions of Viceroyalty in the Caucasus. Turkish-Russian academics a Historical Study on the Caucasus* (Edited by Center for Eurasian Strategic Studies (AVİM)), Terazi yayıncılık, Ankara 2016 (pp. 23-36).

⁵ В.П. Вошинин, *Переселение и землеустройство в Азиатской России*, Типография Петрогр. тюрьмы, Петроград, 1915, с. 6-7.

⁶ Л.Н. Нежинский, А.В. Игнатъев. (Ред.), *Россия и Черноморские проливы XVIII - XX века*, Международные отношения, Москва, 1999, с. 40

kara gün ve Haçlı Seferi başlangıcı” olayıydı.⁷ Buna karşılık Türkler, Rus gemilerine Boğazları kapatmıştır. 1828-1829 Rus-Türk savaşında Osmanlı Devleti’nin yenilgisinden sonra, Tuna deltasının ve Anapa’dan Poti’ye kadar Karadeniz kıyılarının⁸ Rusya’ya devredildiği Edirne Antlaşması imzalanmıştır.⁹ Kısa süre önce imzalanmış olan 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla¹⁰ Rusya İmparatorluğu Transkafkasya’daki mevzilerini kalıcı bir şekilde pekiştirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Balkan halklarının Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklanmaları nedeniyle Doğu sorunu yeniden önem kazanmıştır. Bu durum, Rusya’nın Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını güçlendirmiştir. Balkanlar lehine reform önerisinin geri çevrilmesi sonucunda yaşanan 1877-1878’de yaşanan Rus-Türk Savaşı¹¹ sonucunda 1878’de Ayastefanos Antlaşması’nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Buna göre, Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlık, Bulgaristan, Bosna Hersek - özerklik almıştır. Rusya, Güney

⁷ Ali Fuat Öprenc, “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, Sayı 46, 2007, İstanbul 2009 (ss. 37-84), s. 37.

⁸ 1828-29 Türk-Rus Savaşı’nda Rus ordusu; prenslikleri, Doğu Bulgaristanı ve neredeyse İstanbul’a kadar Doğu Rumeli’yi işgal etmiş, Edirne, İbrail, Silistre, Varna ve bazı daha küçük kaleleri ele geçirmiştir. Kafkasya’da ise Ahalsih ile Kars sancaklarını işgal etmiş ve Karadeniz sahilinde Anapa ve Poti limanlarını ele geçirmiştir. Bkz: Alexander Bitis, “1828-1820 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması”, *Türkler*, Cilt: 12 (ss. 703-720).

⁹ Edirne Anlaşmasının önemli sonuçlarından biri de 1828 Türkmençay Anlaşmasından sonra Kafkasya’da bir Ermeni oluşumunun tesis edilmesi yönelik olarak Osmanlı Ermenilerinin Rusya’ya göç ettirilmesi olmuştur. Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler*, Ocak 1988, Cilt: XIII, Sayı: 17, TTK (ss. 365-434)

¹⁰ Daha önce imzalanmış 18³ Gülistan Antlaşmasıyla 12 Ekim 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşmasına göre; Taliş, Şirvan, Kuba, Bakü, Derbent, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya’ya bırakılmıştır. İran bu antlaşmanın ardından Güney Kafkasya topraklarında hak iddia etmeyeceğini kabul etse de bu vadine uymayarak, İngiltere ve Fransa’yla yaptığı iş birliğine güvenerek, Rusya ile savaş hazırlıklarına başlamıştır. 16 Temmuz 1826 tarihinde daha önce kaybettiği Kuzey Azerbaycan hanlıklarını yeniden ele geçirmek için savaş başlatmış, ilk başlarda başarı kazanır gibi görünse de ilerleyen aşamada yenilgiye uğramıştır. Bu durumda Rus ordusu 1 Ekim 1827 tarihinde Revan’ı, ardından da Nahçıvan’ı ele geçirmiştir. İran bu kayıpları kabullenmeyerek savaşı devam ettirmek istese de bunda başarılı olamamış, bilakis çatışmaların sonucunda Rus ordusu Araz Nehri’nin ötesinde yeni bölgeleri ele geçirmiştir. Hal böyle olunca, Kaçar Handeanı 9 Şubat’ı 10 Şubat’a bağlayan gece saat 12’de Tebriz’in güneyinde Meyane şehrinin yakınlarında bulunan Türkmençay kasabasında Meşedi Muhammed’in evinde Rus komutanlığıyla Türkmençay Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 36 Erzurum 2008 (ss. 187-199), 188-189.

¹¹ Osmanlı Rumî takviminde 1293 yılında gerçekleştiği için bu savaş, tarihte “93 Harbi” olarak da bilinmektedir. Kısaca olarak bu savaşın başlıca nedenlerle “Çarlık Rusyası’nın Osmanlıları Avrupa’dan çıkararak kendi topraklarına katmak istemesi, Çarlık Rusyası’nın sıcak denizlere inme planı, 1853 yılındaki Kırım bozgununun intikamını almak istemesi, Hıristiyan ve Slav azınlıkları korumak amacıyla Rusların sürekli Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışması şeklinde sıralanabilir”. Nükhet Eltut, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları”, 38. *ICANAS*, Ankara, Türkiye, 10 - 15 Eylül 2007 (ss. 119-130), s. 125; Bu antlaşmayla Balkanların siyasi haritası Türk idaresinden büyük ölçüde çıkararak yeniden şekillenmiştir. Ayrıca “bu anlaşmanın “siyasi, sosyal ve ekonomik şartları Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid’i Avrupa güçlerden özellikle İngiltere ve Almanya’yı Rusya’ya karşı denge politikasına zorlamıştır.” Mustafa Öztürk, “Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Arası Sürecin Çarlık Rusya Açısından Değerlendirilmesi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt : 6, Sayı : 15 (ss. 676-687), s. 679.

Besarabya'yı geri almış, Transkafkasya'ının Batum, Kars, Ardahan ve Beyazıt kalelerini ele geçirmiştir. Ancak Batılı güçlerin ısrarı üzerine Ayastefanos Antlaşması 1878 Berlin Kongresi'nde revize edilmiştir.

“...Ayastefanos Antlaşması Osmanlı Devleti için çok ağır hükümler içeriyordu. Hatta zamamn Papa'sı bile özel bir görevle Roma'da bulunan ve kendisini ziyaret eden Bedros Efendi adlı padişahın elçisine bu muahedeyi pek ağır gördüğünü, Avrupa'ca tetkik edileceği umudunda bulunduğunu ifade etmiştir. Bab-ı Ali, zorla kabul ettirilen Ayastefanos barış hükümlerinin en ağırlarını değiştirmeye baştan beri çalışmıştır. Bunun için özel bir elçi ile Rus Çan'na ricada bulunmuştur. Berlin Kongresi kararlaşınca buna oldukça büyük ümitler bağlamıştır. Padişah Berlin'e gidecek murahhaslara Balkan geçitlerinin savunmasının Türkiye'de kalmasını, Varna istihkâmlarının Türklere bırakılmasını, Karadağ ve Sırp sınırlarının fazla genişletilmemesi bir de Eleşkirt Vadisi'yle Beyazıt'ın Türklere iade edilmesini ve nihayet Rusların istediği savaş tazminatından kurtulmak talimatını vermiştir. Ancak Osmanlı Devleti umduğunu bulamamıştır. Kongrede her devlet Avrupa çıkarları paravanası altında kendi çıkarlarını düşünmüş ve bunların çoğunu da elde etmiştir. Gerçi Ayastefanos Antlaşması'yla kaybedilen bazı topraklar Türkiye'ye geri verilmiştir. Bunlar da doğuda Eleşkirt Vadisi ve Beyazıt kasabasıyla batıda Ege kıyı şeridinden ibarettir.”¹²

19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında Rusya, Orta Asya topraklarına doğru genişletmiştir. 1864'te Orta Asya'ya yönelik başlatılan askeri müdahale sonucunda Taşkent alınmış, Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur.¹³ 1868'de Kokand Hanlığı ve Buhara Emirliği Rusya'nın himayesine geçerken, 1873'te Hive Hanlığı Rusya'ya bağımlı hale gelmiştir. Orta Asya'nın ele geçirilmesi 1881-1884'te Türkmen boylarının fethi ve 1885'te Kuşka'nın ele geçirilmesiyle sona ermiştir.

1.1.2. Rusya'nın Kafkasya Siyaseti

Antik çağlardan beri Kafkasya, komşu ülkeler için önemli stratejik ve ekonomik bölge olarak bilinmektedir. Yüzyıllar boyunca, Kafkasya'nın coğrafi konumu fetih savaşları için bir sıçrama tahtası olarak kabul edilmiştir. 16-18. yüzyıllarda Kafkasya, coğrafi konumu nedeniyle bölgedeki ana su ve kara yollarının kontrolü için yarışan Osmanlı, Rus, Safevi imparatorluklarının siyasi çıkarları alanında bulunmuştur. Kafkas sorunu, 16. yüzyılın ortalarından başlayarak Moskova Devleti'nin dış politikasının

¹² Bekir Sıtkı Baykal, “100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten*, Nisan 1988, Cilt 52, Sayı 202, TTK, Ocak 1988 (ss. 195-208), s. 207.

¹³ Valiliğin kuruluşu ve sonraki döneme ilişkin Rus mevzuatında yapılan düzenlemeler konusunda kapsamlı bir araştırma için bkz: Hatice Kerimov, Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019.

önemli istikametlerinden biri haline gelirken, Kafkasya politikası, Rus Devleti topraklarının Karadeniz'den Hazar Denizi'ne güney yönünde genişletilmesi stratejisine dayanmıştır.

Rus-Kafkas ilişkilerinin tarihi, 16. yüzyılın ikinci yarısında, 17-18. yüzyıllarda güçlenen ve uluslararası sistemde gittikçe önemi artan Moskova Devleti ve dağlı halklar arasındaki ilk temaslarla başlamıştır. 17. yüzyılın sonlarından itibaren İran, Osmanlı ve Kırım Hanlığı ile yapılan savaşlar, Moskova Devleti'nin üstünlüğünü ortaya çıkarmıştır. Bu savaşlar sonucunda Rusya'nın Kafkasya'daki askeri pozisyonları güçlenmiş, 18. yüzyılın 60'lı yıllarında Orta Kafkasya'da ilk askeri tahkimat hattı inşa edilmiştir.¹⁴

16. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya mücadelesine giren Moskova Devleti ve ardından Rusya İmparatorluğu, kısa süre içinde Kafkasya'da kilit bir aktör haline gelmiştir. I. Petro, Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı askeri operasyonların olası sahnelerinden biri olarak önemini anlayan ilk Rus devlet adamı olmuştur.¹⁵ I. Petro döneminin başlaması ile birlikte, Rusya'daki ağırlıklı olarak savunma savaşları dönemi sona ermiş, İmparatorluk düzeyine yükselişle (1721'de) birlikte, Rusya'nın çıkarları yayılmacı bir hüviyet kazanmıştır. Genişlemenin niteliği gerek ülkenin ekonomik kalkınma ihtiyaçları gerekse deniz çevrelemesini kırma ve Karadeniz ile Hazar Denizi de dahil olmakla diğer denizlere doğrudan erişim sağlama ihtiyacı doğrultusunda belirlenmiştir. Diğer bir deyişle, I. Petro döneminde Rus Devleti'nin dış siyaset politikasının en temel amacı, Rusya ile diğer ülkeler arasında serbest ve güvenli ticaret için koşullar oluşturmaktır. Bu bağlamda I. Petro, Rusya'nın Hazar kıyısındaki konumunu güçlendirme ve Doğu ile ticareti sağlama görevini tanımlamıştır. Toprak, Rusya İmparatorluğu için en önemli ekonomik kaynak ve önemli yaşam alanını teşkil etmekteydi. 19. yüzyılın başlarında bir dizi Rus vilayetinde nüfus fazlası vardı ve yeni tarım arazileri elbette gelecekteki sosyal çatışmaları önlemek için iyi bir araçtı. Kafkasya'nın bir koloni olarak önemi, en çok Paskeviç ve Kankrin döneminde ortaya çıkmıştır. 1828-1836'da. Transkafkasya'nın Rus kolonilerini inceleyen bir çalışma yayınlanmıştır. Yönetim sisteminde reform yapma sorunu 1829'da Paskeviç tarafından gündeme getirilmişti. Proje, "halkın askeri idaresinin" ve hukuk, mahkeme ve idare alanındaki tüm yerel özelliklerin tamamen ortadan kaldırılmasını, Merkezî Rusya

¹⁴ Tekin Aycan Taşçı, "Kafkasya'da Rus İdari Yapıları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 27, Güz: 2019 (ss 73-110).

¹⁵ Владимир Фадеев, *Россия и Кавказ в первой трети XIX Века*, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1960, с. 32.

vilayetleri modeline uygun ve yalnızca Rus yetkililerle birlikte katı bir merkezi yönetim sisteminin getirilmesini öngörmüştür.¹⁶

Çarlık yönetimi, nüfusun çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Kafkasya’da yerel halka acımasızca şiddet uygulayan bir sömürge politikası izlemiştir. 1837’de, Senatör Gan başkanlığındaki özel bir komisyon reform olanaklarının incelenmesi amacıyla Güney Kafkasya’ya gönderilmiştir. 1840 yılında Senatör Gan tarafından tanıtılan Kafkasya bölgesindeki sivil idare yerel etnik, dini, kültürel ve ekonomik özellikleri göz ardı etmiştir.¹⁷ Çarlık Rusya, Güney Kafkasya’da yoğun bir Ruslaştırma politikası izlemiştir. 1889’da Rus köylülerinin Güney Kafkasya’ya yerleştirilmesine izin verilmiştir. 1896-1897’de, Dışişleri Bakanlığı, Güney Kafkasya’daki Rus yerleşimcileri çekmek ve barındırmak için birtakım girişimlerde bulunmuştur.¹⁸ G.S. Golitsın döneminde bölgenin kolonileştirilmesi ve Ruslaştırılması politikalarından beklenen sonuç alınamamıştır. Güney Kafkasya’ya getirilen Rus sömürgeciler, yerel iklime alışamamış, yüzlerce kişi sıtmaya yakalanarak ölmüş, yüzlerce ve binlerce kişi daha iyi topraklar arayışı için Güney Kafkasya’yı terk etmiştir. Bölgenin zorla Ruslaştırılması girişimi Ermeni isyanının ve Ermeni-Müslüman çatışmasının yaşandığı korkunç bir Kafkas kargaşasına yol açmıştır.¹⁹

Kafkasya’daki sosyo-politik durumun ağırlaşması, imparatorluk hükümetinin bölgedeki yönetim sistemini iyileştirmeye yönelik kararlar almasına yol açmıştır. Şubat 1905’te Çar yönetimi Kafkasya’da Naiplik kurumunu yeniden ihdas etmeye karar vermiştir. İmparator III. Aleksandr ve II. Nikolay’ın güvenilir adamı, General İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov Kafkas Naibi görevine (1905-1915) getirilmiştir. Vorontsov-Daşkov, devrimci ayaklanmaların neden olduğu ve gittikçe artan istikrarsızlık ortamında Kafkas politikasını revize etmeye karar vermiştir.²⁰ O, II. Nikolay’a “Müslümanların davranışı, onların inançlarına ilişkin tutumumuzla ilintili” olduğunu yazıyordu. Şunu da belirtelim ki işgalin başından itibaren Çar yönetimi Müslümanların haklarını korumaya yönelik adil bir politika izlememiştir. Gerek

¹⁶ Э.Р. Вагабова, “Азербайджан и Россия: от колониальной политики к сотрудничеству”, *Журнал Современная научная мысль* No 1, Москва, 2013 (сс. 22-34), с. 24.

¹⁷ Вагабова, с. 26.

¹⁸ А.А. Станкевич, *Современное положение переселенческого дела на Кавказе*, Санкт-Петербург, 1903, с. 1.

¹⁹ Камила Дзалаева, “19. Русификация Северного Кавказа в контексте интеграционной политики Российской Империи во второй половине века - начале XX века”, *Известия СОИГСИ*, 33 (72) 2019, № 33, 72, 2019 (сс. 38-50), с. 40.

²⁰ А.С. Соколов, “Наместник Кавказа И.И.Воронцов-Дашков: Программа социальных реформ и проблемы её осуществления”, *Журнал Кавказология* № 2, 2017 (сс. 41-47), с. 41

mevzuat düzenlemeleri gerekse bu düzenlemelerin uygulanmasında Çar yönetiminin ayrımcılık politikası tam açıklığı ile kendini göstermiştir. 1870 ve 1892’de kabul edilen ve Güney Kafkasya şehirlerine kadar uzanan şehir kararnamelerinde Hristiyan ve Hristiyan olmayan nüfus için eşit olmayan seçim kotaları belirlemiştir. Bu durum, Azerbaycanlıların sınıfsal ve sosyal kıstaslar doğrultusunda temsil hakkını etkilemiş, bu eşitsizlik kamu idaresinin uygulamalarıyla daha da derinleşmiştir. Ağırlıklı olarak Müslüman nüfusun bulunduğu şehirlerde özyönetim organlarında Müslümanlar azınlıkta, Ermeniler çoğunlukta kalmıştır.²¹ Genel olarak bakıldığında, Kafkasya’nın işgali sırasında jeopolitik durumda bir değişiklik meydana gelmiştir: yerel halkların direnişi bastırılmış, tüm yerel devlet oluşumları çökmüş, Kozak-köylü Slav kolonizasyonu başlamıştır. Bazı halklar kısmen imha edilmiş, kısmen Osmanlı’ya iltica etmeye zorlanmıştır. Güney sınırı boyunca sadık bir nüfus kuşağı oluşturmak için Ermenilerin göçü teşvik edilmiş, böylece Kafkasya’daki Rus kolonileri Ermenilerin toplanma merkezi haline gelmiştir.²² 19. yüzyılın sonuna kadar devam eden süreçte, Rusya’nın Kafkasya politikası, “Doğu Sorunu”nun bir parçası olarak kabul edilmiştir. Kafkasya, resmi olarak Rusya’nın dış politikasının gölgesinde kalmasına rağmen, Rusya’nın geleneksel rakibi olan Osmanlı ile temas noktasında olmuştur. Osmanlı aracılığıyla Rusya’nın bölgedeki çıkarlarına Fransa, İngiltere ve 19. yüzyılın sonundan itibaren Alman İmparatorluğu da karşı gelmiştir. Genel olarak, Rusya’nın Kafkasya’ya yönelik çıkarları, özellikle İran ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerde koruyucu ve savunmacı nitelikte olmuştur. Çok sayıda Rus-Türk, Rus-İran savaşı ve iç kargaşalar yaşayan Rusya, üç yüzyılda rengarenk ve mozaik bir yapıya sahip olan Kafkasya’yı imparatorluğa entegre ederek 19. yüzyılın sonunda onu, kendi topraklarına katabilmiştir.²³ Bu topraklarının ilhakı, geri döndürülemez hale gelmiş olup, bu durum 1917’ye kadar devam etmiştir. Rusya’nın Kafkasya’daki askeri-politik çıkarları, devletin askeri örgütlenmesinin aktif kullanımı yoluyla bölgedeki ve genel olarak Rusya İmparatorluğu’ndaki siyasi durumu istikrara kavuşturmayı amaçlamıştır. Bölgede Rusya bir süper güce dönüşürken, iç siyasi krizler ve sürekli askeri yenilgilerle gerileyen Osmanlı ve İran gerilemeye devam etmiştir.

²¹ Э.Р. Вагабова, с. 29.

²² С.А. Панарин, “Позиционно-исторические предпосылки современной политической ситуации в Кавказско-Закавказском регионе”, *Россия и Кавказ - сквозь два столетия* (Сост. и подготовка Г.Г. Лисицыной и Я.А. Гордина), СПб., “Звезда”, 2000 (с. 35-47), с. 38.

²³ З. Глашева, “Основные направления политики Российской Империи на Кавказе в конце 18 века”, *Журнал современные исследования социальных проблем*, к. 11, No. 3, 2019 (с. 216-230).

1.1.3. Rusya Açısından Azerbaycan'ın Önemi

Azerbaycan'ı ele geçirmek için Rusya kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarından yola çıkarak sömürgeci hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Azerbaycan, ucuz hammadde (ipek, pamuk, petrol, tarım ürünleri) kaynağı ve Rus sanayisi için bir satış pazarı olarak Çarlık Rusya'sının ilgisini daha fazla çekmiştir. Rusya, başlangıçta sömürge güçlerinin bakım masraflarını karşılayacak olan bölgenin gelirleriyle de ilgilenmekteydi.²⁴ Ayrıca, Hazar kıyılarındaki Azerbaycan ve Dağıstan topraklarının Rusya'ya ilhak edilmesinin pratik önemi, basit bir işgalin ötesindeydi. Bu toprakların Rus İmparatorluğu'na ilhak edilmesi Astrahan ve ülkenin diğer güney illerindeki yerleşim yerlerinin güvenliği sağlayacaktır. Bu yüzden Rusya'nın sömürge politikalarından bahsederken, Avrupa ve Asya'nın kesişme noktasında bulunan Azerbaycan topraklarının askeri-stratejik önemini de hesaba katmak gerekir. 1804-1813 Rus-İran savaşının çatışma sahnesi Azerbaycan'ın Nahçıvan Hanlığından geçen Tebriz - Tiflis hattı iken, 1826-1828 Rus-İran savaşının ana askeri-harekat yönü Karabağ'dan geçen Tebriz - Yelizavetpol - Tiflis hattı olmuştur. Tüm bunlar bir yandan İran ile Türkiye, diğer yandan Rusya arasında rekabete neden olmuştur. İngiltere ve Fransa aktif olarak Rusya'nın Transkafkasya'da etkisini zayıflatmaya çalışmıştır. Soyluların ve burjuvazinin çıkarlarını savunan Çarlık yönetimi, topraklarını ve satış pazarlarını genişletmeye ve yeni hammadde kaynakları edinmeye çalışmıştır. Hazar Denizi ve kıyısındaki Azerbaycan toprakları da Rusya için büyük stratejik önemi haizdi. Bu anlamda Hazar havzası üzerindeki askeri-stratejik denetim büyük önem taşımaktaydı. O zamanlar Hazar'ın güney kıyılarına Hindistan ve Basra Körfezi üzerinden erişimi olan İngiltere de Hazar havzası üzerinde askeri-stratejik etkinlik tesis etmek arzusundaydı. Hazar Denizi'nin batı ve güneybatı kıyılarının ele geçirilmesi, Rusya'nın güneye doğru genişlemesi için bir sıçrama tahtası oluştururken, İngiltere'nin Hazar Denizi üzerinden Transkafkasya ve Orta Asya'ya girmesini engellenmiş olacaktı.²⁵

Uluslararası ve bölgesel sistemde yaşanan yoğun ve hızlı dönüşümler bağlamında Azerbaycan toprakları Rusya'nın sömürgeleştirme stratejisinin ana

²⁴ Алмаз Исмаилова, *Россия и Азербайджан. Векторы взаимоотношений*, Директ- медиа, Баку, 2016.

²⁵ Хаджи Мурат Ибрагимбейли, *Россия и Азербайджан в первой трети 19 века*, Москва, 1969, с. 30 vd.

maddelerinden biri haline gelmiştir. Keza Azerbaycan yayılmacı politikalarını hızlandıran Rusya için Gürcistan ile iletişim köprüsü olarak da kullanılması açısından önemliydi. Öncelikle Çarlık Rusya'sı, Rus askerlerinin konuşlandığı Astrahan - Derbent - Bakü üzerinden Gürcistan ile iletişim kurmaya çalışmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere bu amaca ulaşmak için Hazar toprakları ve Azerbaycan'ın geri kalan hanlıkları da işgal edilmiştir.

1.2. Rusya'nın Azerbaycan'ı Sömürgeleştirme Tarihi

1.2.1. Genel Olarak

19. yüzyılın başında Çar I. Aleksandr'ın Doğu Gürcistan'ı ilhak etme kararı, Güney Kafkasya tarihinde yeni bir dönemin başlangıcına işaret ederken, Azerbaycan topraklarının işgaline de yol açmıştır. Azerbaycan'da güçlü bir devletin olmaması ve ülkenin küçük hanlıklara bölünmesi, bu işgali hızlandıran en önemli faktördü. 1847'de Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından Azerbaycan hanlıklarının merkezi hakimiyetten kopma süreci başlamıştır. Azerbaycan tarihinde hanlıklar dönemi olarak bilinen bu süreç aslında daha önceden ortaya çıkmıştır. Nitekim 18. yüzyılın ikinci yarısında Kuba Hanlığı Rusya'nın himayesine geçmişti. Hanlığın başındaki Feth Ali Han Azerbaycan'ın tamamını yönetimi altına almak ve İran'a hükmeden Safevi Devleti'nin yaptıklarını tekrarlamak arzusundaydı. Fakat, 1784 yılında Rusya'nın Kafkasya üzerinden Türklere karşı hareket etmesiyle Feth Ali Han'ın planları gerçekleşmemiştir.²⁶ Bu süreç kesintiye uğrasa da Nadir Şah'ın ölümünden sonra hızlı bir şekilde devam etmiş olup, İran'ın çözülmesine yol açmıştır. İran'ın merkezi yönetiminden uzaklaşmak isteyen hanlıkların birçoğu bunun Rusya'nın himayesine girerek mümkün olabileceğini düşünmüştür. Hanlıkların himaye arayışı güneye doğru yayılmak isteyen Rusya açısından paha biçilmez fırsat sunmuştur. Rusya zaten bu süreci, ilk olarak Gürcü (Kartli-Kahetya) Çarlığını himaye, ardından işgal altına almakla başlatmış bulunuyordu. Gürcistan'ı ele geçirerek bölgede sömürge yönetiminin temellerini atan Ruslar, konumunu güçlendirmek için doğuda Hazar Denizi'ne ve güneyde Araz Nehri'ne doğru ilerlemeyi tercih etmiştir. Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'sı tarafından işgali, Doğu Gürcistan'ın ilhakı ve Gence ve Revan hanlıklarına ait Gazah, Şemşeddil, Borçalı ve Pembek Sultanlıklarının ele geçirilmesiyle başlamıştır. Böylece Kafkasya'da önemli bir

²⁶Dursun Çelik, XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan, *Bilig-3/Güz*, 1996 (ss. 60-80), s. 61.

yer edinen Rusya, askeri işgal planını gecikmeden gerçekleştirmiştir. 1801’de I. Aleksandr, Rus ordusunu Tiflis’e göndermiş ve 1804-1805’te Ruslar birçok Azerbaycan hanlığını işgal etmiştir.²⁷

Güney Kafkasya’nın işgal planına uygun hareket eden Çar yönetimi tarafından, 1802’de General Sisianov’u Kafkasya piyade ordusunun müfettişi görevine atanmıştır. 1803 yılının kışında General Gulyakov önderliğindeki Rus birliklerinin Zagatala’ya seferi sonucunda bölge yağmalanmış ve tahrip edilmiştir. Sisianov’un emriyle 1803’te Rus birlikleri Azerbaycan hanlıklarına ve Dağıstan’a saldırmıştır. Kafkasya’yı işgal etmeye çalışan Rusya, Gence ve Karabağ Hanlıklarında daha ciddi direnişle karşılaşmıştır, Gence kalesi uzun süre işgalcilere direnmiştir. Gence, Ruslar tarafından hedef olarak seçilen ilk hanlıktı. Kasım 1803’te Sisianov Gence’yi kuşatmış ve 3 Ocak 1804’te Gence hanı Cavat Han ve oğlu Hüseygulu’nun şehit olmasından sonra Gence işgal edilmiştir. Ruslar tarafından yağmalanan Gence, Çar I. Aleksandr’ın eşinin şerefine Yelizavetpol adını almıştır.²⁸

Gence Hanlığının çöküşü diğer Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgalini kolaylaştırmıştır. Gence Hanlığı Rus yönetimini kabul ettikten sonra, diğer hanlıklar zorla Rusya’ya dahil edilmiştir. Karabağlı İbrahim Han, Mayıs 1805’te Ruslarla bir anlaşmaya varmak zorunda kalmıştır.²⁹

Azerbaycan’ın Çarlık Rusya’sı tarafından işgal edilmesinden (1828) sonra, idari yönetim sistemi yeni kurallara uygun olarak düzenlemeye başlamıştır. Aynı zamanda, hükümet bölgede bir Hıristiyan üssü sağlamlaştırmak ve kurmak için Ermeniler, Ruslar ve Hıristiyan mezheplerini toplu şekilde iskân ettirmeye başlamıştır. Bu politika, Çarlık Rusya’sının Azerbaycan’daki sömürge politikasının sosyo-politik yapısını yansıtıyordu. Azerbaycan’daki ilk Rus köylerinin temeli 1830’ların başında Şamahı ve Cebrayıl ilçelerinde atılmıştır. Sonraki yıllarda bu süreç devam etmiş ve Rus yerleşimlerinin sayısı artmıştır. 1899 ve 1905’te Bakü ve Yelizavetpol vilayetlerinde 89 yeni Rus köyü inşa edilmiştir. Çarlık, bölgedeki yeniden yerleşimi düzenlemek için Kafkasya’da yeniden yerleşimin teşkili alanında da bir eylem planı geliştirmiştir. Bu plana göre 13 Şubat 1907’de Kafkasya’da tek bir yeniden yerleşim ofisinin kurulmasına dair bir

²⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 50.

²⁸ Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 167.

²⁹ Vidadi Umudlu, “Kuzey Azerbaycan’ın Çar Rusya’sı Tarafından İşgali ve Sömürgeciliğe Karşı Mücadele (1801-1828)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 124, 2000 (ss. 55-76), s. 74.

kararname imzalanmıştır. Kararname, gelecekte Kafkasya'ya yeniden yerleştirilmesinin “programını” da yansıtıyordu. Programa göre Azerbaycan'ın Muğan ve Mil ovaları başından itibaren yeniden yerleşim alanı olarak düşünülmüştür.³⁰ 1908'den sonra Azerbaycan'a yerleştirilen Rus köylülerinin sayısı hızla artmaya başlamıştır. 1908-1912'de Kafkasya'ya yerleşen 8 bin 326 Rus ailesinin 4 binden fazlası Kuzey Azerbaycan'da yerleştirilmiştir.³¹ O dönemde Çarlık Hükümeti, tekstil endüstrisinin ihtiyaçlarını karşılamak için Hindistan ve Mısır'dan pahalı pamuk ithal ediyordu. 19. yüzyılın sonlarında hafif sanayinin gelişmesiyle pamuk ithalatına olan ihtiyaç artmıştır. Çarlık Hükümeti, bol miktarda pamuk yetiştirme imkânı bulan Mil, Muğan, Şirvan topraklarının sömürgeleştirilmesinde ve pamuk ithalatında yabancı ülkelere bağımlılıktan kurtuluş yolunu Rus köylülerinin bu bölgelere yerleşiminde gördü. Mil ovasına 40.000 Rus'un yerleşmesi ve bu alanın sulanması için 15.000 manat tahsis edilmiştir.³² Mil ovası ile birlikte Rus Hükümeti, Muğan ovasını da elverişli bir bölge olarak görüyordu. Çarlık Hükümeti, Muğan ovasını yalnızca gelecekteki pamuk yetiştirme alanı olarak değil, aynı zamanda önemli bir askeri-stratejik bölge olarak görüyordu. Bu ovaların sömürgeleştirilmesi amacı ile kalabalık sayıda ailenin Rusya'nın merkez vilayetlerinden nakledilmesi ve onlara Yelizavetpol vilayetinde bir yer tahsis edilmesi planlanıyordu.³³ Çarlık, Azerbaycan köylülerinin topraklarını ele geçirmiş ve bir “Yeniden Yerleşim Arazi Fonu” yaratmıştır, böylece Rus köylüleri ile yerel köylüler arasında çatışma yaratmış ve hatta bu amaçla Rus köylülerini silahlandırmıştır.³⁴

Rus İmparatorluğunun izlediği sömürge politikası, Azerbaycan köylülerinin hoşnutsuzluğuna ve ayaklanmalarına neden olmuştur. Genel olarak, Çarlığın sömürge politikasının bir sonucu olarak Rusya'dan Kuzey Azerbaycan'a taşınan Rus nüfusunun ekonomik ve hukuki durumu, Azerbaycan köylülerininkinden daha iyiydi. Rusya'dan göç ettirilen köylüler Azerbaycan'da çok zengin bir yaşam sürmelerine rağmen, yerel köylülerin ne toprağı ne de toprağı işlemek için hayvanları vardı. Bununla birlikte, birçok Rus köylüsü yabancı bir ülkede yaşamak istemeyerek anavatanlarına dönmek istemiştir. 1916'nın sonunda 3.000'den fazla Rus köylü, Muğan ovasından

³⁰ *Кавказский календарь на 1916 год*, Главное управление Кавказского наместника, 1845-1916, 71-й год, под ред. Н. П. Стельмашука, Тифлис, 1915, с. 100.

³¹ Х. Ю. Вердиева, *Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – начало XX в.)*, Баку, 1999, с. 40.

³² Х. Ю. Вердиева, с. 44.

³³ Х. Ю. Вердиева, с. 45.

³⁴ В.И. Ленин, *Полное собрание сочинений, Декабрь 1911 – Июль 1912*, Издательство Политическая литература, 1968, с. 329.

anavatanlarına dönmüştür. 1917'de Rus İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, tüm Rus köylüleri Azerbaycan'ı terk etmiştir.³⁵

Çarlık yeniden yerleşim politikasının olumsuz hedeflerine rağmen, Azerbaycan'a yerleştirilen Rus göçlerinin bazı olumlu yönleri vardı. Ruslar yerel köylülerin ilkel tarım araçlarıyla tanışmaları ve bazı tarım arazilerini işleme ve sığır cinslerinin iyileştirme deneyimi kazanmalarına yardımcı olmuştur. Aynı zamanda bölgeye yerleşen Rus köylüleri pamuk yetiştirme, ipekböceği yetiştiriciliği, bağcılık, tütün yetiştiriciliği ve diğer önemli tarım alanlarında yerel halkın ilk deneyimini benimseyerek becerilerini geliştirmişler.³⁶

Rus İmparatorluğunun Kuzey Azerbaycan'daki sömürge politikası Şubat 1917'ye, yani Rus İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar sürmüştür.

1.2.2. 18. Yüzyılın Sonları-19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasi Durum

Bazı devletlerin Azerbaycan'ı kendi etki alanlarına getirme rekabeti, 18. yüzyılda ülkede iç istikrarın keskin bir şekilde bozulmasına yol açmış ve bunun sonucunda birkaç bağımsız ve yarı bağımsız devlet kurumu olan hanlıklar ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında İran, Türkiye ve Rusya arasındaki çatışmalar yoğunlaşmaya başlamıştır.

18. yüzyılın sonunda- 19. yüzyılın başında. Azerbaycan'da dış ve iç siyasi durum çok zor ve karmaşıktı. Azerbaycan tek ve bağımsız bir ulus devlet değildi. Azerbaycan, geçim ekonomisinin hüküm sürdüğü, parçalanmış, bir-biri ile savaşılan hanlıklar ve küçük devlet oluşumuydu. Uzun bir süre Azerbaycan halkları İran feodal beylerinin boyunduruğu altında yaşamıştır. Ancak 18. yüzyılın 40'lı yıllarında inatçı bir kurtuluş mücadelesi sonucunda İran boyunduruğu devrilmiş ve Kuzey Azerbaycan topraklarında Bakü, Gence, Derbent, Kuba, Karabağ, Talış, Şeki, Şirvan ve Nahçıvan hanlıkları oluşturulmuştur. Bunlar bağımsız veya yarı bağımsız feodal devletler olmuştur. Hanlıklarla eşzamanlı olarak, sultanlıklar gibi diğer küçük devlet oluşumları ortaya çıkmıştır: Ereş, İlisu, Kazak, Kutkaşen, Gebele ve Şemşeddil. Özgün feodal mülkiyet,

³⁵ H. Əhmədov, "XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanında rus kolonlaşması məsələsi", *Tarix və onun problemləri jurnalı*, № 4, Bakı, 2009 (ss. 64-68), s. 67.

³⁶ B. Kərimov, "Lənkəran qəzasında rus yaşayış məskənlərinin təşkili tarixindən", *AMEA-nın xəbərləri, İctimai elmlər seriyası*, №4, Bakı, 2015 (ss. 71-80), s. 77.

Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki Gürcistan ve Dağıstan sınırında yerleşen toprakları işgal eden Car-Balaken cemaatleri olmuştur (özgür toplumlar). Aynı zamanda Güney Azerbaycan'da Erdebil, Karadağ, Marağa, Tebriz ve Urmi hanlıkları kurulmuştur. 18. yüzyılın sonunda- 19. yüzyılın başında sultanlıklar hanlıkların vasal devletleri olmuştur.³⁷

Tüm bu feodal devletler parçalanmış halde ve son derece düşük siyasi, ekonomik ve kültürel gelişme düzeyindeydi. Bu dönemde Azerbaycan'da feodal ilişkiler hüküm sürmekteydi. İç çekişmenin yanı sıra, Azerbaycan hanlıkları feodal beyler ve köylüler arasındaki iç sınıf uyuşmazlıkları sonucunda da parçalanmıştır.³⁸ Söz konusu dönemde, Azerbaycan hanlıkları, feodal beylerin siyasi iktidarının örgütlenmesi olmuş, bu sınıfın elinde doğrudan üreticilerin- köylülerin ve zanaatkârların zulmü ve bastırılması için bir makine rolü oynamıştır. Aslında, Azerbaycan hanlıklarının 18. yüzyılın ikinci yarısının- 19. yüzyılın başları sürekli olarak iç savaşlar ve köylü ayaklanmalarıyla dolu olmuştur.³⁹

Azerbaycan hanlıklarının feodal parçalanması ve bitmeyen iç savaşlar, Kaçar ve Osmanlı karşısında ülkeyi Çarlık Rusya'sının sömürge politikasına karşı savunmasız hale getirmiştir. Düşman karşısında birleşmenin önemini anlayan bazı hanlar, Azerbaycan Hanlıklarını birleştirmek için girişimlerde bulunmuştur. Önce Şeki sonra da Kuba Hanlığı'nın Azerbaycan topraklarını kendi etrafında birleştirme ve birleşik bir Azerbaycan devleti kurma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu koşullar altında ülkede, halen gözü Azerbaycan topraklarında olan İran'ın ve Çarlık Rusya'sının işgal planlarına direnebilecek tek bir güç yoktu. Hala I. Petro tarafından üstlenilen ve ardından II. Katerina tarafından devam ettirilen Azerbaycan'ı ilk başarısız ele geçirme girişimlerinden sonra 19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sı, Güney Kafkasya'nın tamamını ele geçirme planlarının uygulanması için yeniden hazırlanmaya başlamıştır.⁴⁰

18. yüzyılın sonunda İran'da iktidara gelmiş ve Azerbaycan hanedanı olan Kaçarlar (1796-1925) Azerbaycan hanlıkları da dahil olmak üzere, zamanında ataları olan Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve nihayet Nadir Şah'ın yönetimindeki tüm bölgeleri yeniden merkezi hükümete tabi tutma politikası izlemeye başlamışlar.

³⁷ *Azərbaycan tarixi*, 1-ci cild, Azərbaycan Elmlər Akademiyası SSC, Bakı, 1958, s. 334 – 335.

³⁸ *Колониальная политика царской России в Азербайджане в 20-60-х годах XIX века*, Часть 1, Академия Наук СССР, 1936, с. 123-124.

³⁹ А.Ш. Мильман, *Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков: административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления*, Азербайджанское гос. изд-во, Баку, 1966, с. 40-49

⁴⁰ Mahmud İsmayılov, *Azərbaycan Tarixi*, Bakı, 1992, s. 187-190

Böylelikle Kaçarlar ile Güney Kafkasya'yı işgal etmeye çalışan Rusya arasında uzun süren bir savaş dönemi başlamıştır. Azerbaycan'ın dış politika konumu, güçlerin Transkafkasya'nın fethi için devam eden mücadelesi nedeniyle kötüleşmiştir. Bir yandan Rusya, diğer yandan Türkiye ve İran arasındaki en şiddetli mücadelenin hedefi, en zengin maddi kaynaklara sahip ve önemli bir stratejik konuma sahip olan Azerbaycan olmuştur.

1.3. Çarlığın İdari ve Ekonomik Siyaseti

1.3.1. Komendant⁴¹ Yönetim Şekli

Doğu Gürcistan ile birlikte Gazah, Şemşeddil ve Borçalı sultanlıklarının 1801 yılında Rusya İmparatorluğu'na ilhak edilmesinden sonra Azerbaycan hanlıkları Rusya, İran ve Türkiye arasında bir savaş alanı haline gelmişti. Bu mücadele Rusya'nın Kafkasya'daki özel askeri komutanları tarafından iki yönde yürütülmüştü: birincisi, direnen hanlıkların askeri yöntemlerle kaldırılması ve ikincisi, hükümetler arası bir anlaşma yoluyla devletler arası özerkliğin sürdürülerek hanlıkların Rusya'nın himayesine girmesi.

“18. yüzyılın ortalarından başlayıp, 19. yüzyılın başlarına kadar devam eden ve ‘hanlıklar dönemi’ olarak adlanan bu süreçte Kuzey Azerbaycan toprakları üzerinde Bakü, Derbent, Gence, Cevat, Revan, Talış, Nahçıvan, Karabağ, Kuba⁴² Şamahı, Şeki hanlıkları, Güney Azerbaycan'da Erdebil, Meraga, Maku, Karadağ, Serab, Tebriz, Urmiye, Halhal, Hoy ve Zencan hanlıkları, yarı bağımsız feodalite yönetimleri olarak tanınan sultanlık ve meliklikler, ayrıca kendine özgü yönetim sistemine sahip Car-Balaken Cemaatliği⁴³ gibi kurumlar ortaya çıkmıştır.”⁴⁴

19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'ın kuzeyini işgal ederek onu eyaletlerinden biri haline getirmeye çalışan Rus ordusu, bu ülkenin doğal servetlerini acımasızca yağmalamıştır. Azerbaycan topraklarının işgal sürecinde hanların Rus birliklerine direnişini durdurmak için Çar Rusya'sının siyasi çizgisinin temel özelliği, hanlıkların ve hanlık yönetiminin ilgası olmuştur.

⁴¹ 19. yüzyılın ilk yarısında Rusya tarafından işgal edilen Azerbaycan'da kurulmuş yönetim sistemi.

⁴² XVII. yüzyılın sonlarına doğru “ülke” olarak yarı bağımsız siyasi oluşum iken Nadir Şah'ın ölümünün ardından hanlık olarak ortaya çıkmıştır.

⁴³ 16. Yüzyıldan başlayarak bölgede yaşanan siyasi gelişmeler sonucunda kurulmuştur. Bu konuda bkz. Şirinbəy Əliyev (Ş.Hacıəli), Sevinc Əliyeva, Elvira Lətifova vd., *Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi*, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, Bakı 2011, s. 55-66.

⁴⁴ Ali Asker, Sedanur Şeyban, “Kürekcay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, 7(1), (ss. 34-50), s. 36.

Kuzey Azerbaycan hanlıkları Rusya tarafından işgal edildiğinde, bazı hanlar direnmeden Rusya'nın hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlar. Bu yüzden Karabağ, Şeki ve Şamahı hanlıklarında yönetim sistemi olduğu gibi sürdürülmüştür. Gence, Bakü ve Kuba gibi hanlıklar Çar birliklerine direndikleri için, bu hanlıkların toprakları işgal edilir edilmez han yönetimi tasfiye edilmiştir. Ancak hakimiyette kalan diğer hanların da süresi uzun olmamıştır. 1819-1826 yılları arasında Şeki, Şamahı, Karabağ ve Lenkeran hanlıklarında da hanlık yönetimi kaldırılmıştır. Azerbaycan'ın merkez şehri Şuşa olan "Müslüman Eyaletler Başkanlığı" kurulmuştur. Eski Azerbaycan hanlıkları eyaletlere ve dairelere ayrılmıştır. Eyalet ve daireler Çar ordusu mensubu tarafından yönetilmiştir. Bu yönetim sistemine komendant yönetim şekli adı verilmiştir. Eyaletin başında duran komendant, o eyaletin sınırları içinde adeta hanlığın hanı gibi davranmıştır. Kafkasya Başkomendantı tarafından atanan komendantlar beylere toprak bağışlama ve diğer siyasi ve idari haklara sahip olmuştur. Komendantların sadece ölüm cezasına çarptırma yetkisi yoktu.⁴⁵ Komendant, eyalet ve şehir mahkemelerinin başında dururken, aynı zamanda yerel eyalet görevlilerini de atamıştır. Beylere ve diğerlerine mülkiyet verilmesine ilişkin hükümleri onaylamak da komutanların yetkileri kapsamında idi. Onlar tiyul topraklarını beylere ve çiftçilere dağıtmıştır. Komendant, han beratıyla beylik unvanını almış olanların bu rütbelerini onaylamakla birlikte, "siyasi açıdan istikrarsız" beylerin mülklerine el koymak ve bunları başkalarına devretmekten sorumlu idi. Komendantın emri ile hazineye ait köy özel şahıslara verilebilir ve hususi mülkler hazineye devredilebilirdi. Komendantlar serbestçe çiftçileri reaya, reayayı çiftçilere dönüştürebilmekteydi.⁴⁶

Bazı durumlarda, komendant yönetim sistemi uygulanmadan önce kısa vadeli bir geçiş sistemi oluşturulmuştur. Kuba Hanlığı, 1806 yılında işgal edildikten sonra Rus askeri dairelerinin kontrolünde yerel beylerden oluşan geçici bir organ tarafından yönetilen eyalet haline gelmiştir. Sadece 1810'da hakimiyet komendant yönetimine geçmiştir. 1819'da Şeki Hanlığı'nda, 1820'de Şirvan Hanlığı'nda, 1822'de Karabağ Hanlığı'nda, 1826'da Lenkeran Hanlığı'nda eski yönetim kaldırılmış ve yerine komendantlar atanmıştır.⁴⁷ Böylece, Kuzey Azerbaycan topraklarında Bakü, Kuba,

⁴⁵ Camal Mustafayev, *Azərbaycanın şimal xanlıqları və Rusiya (XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəlləri)*, Bakı, 1989, s. 27.

⁴⁶ Həsən Qəniyev, *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək)*, Ali məktəblər üçün dərslik, "Elm və Təhsil", Bakı, 2019, s. 255

⁴⁷ Mahmud İsmayilov, *Azərbaycan tarixi XIX əsr*, IV Cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Elm, Bakı, 2007, s. 100.

Şeki, Şirvan, Karabağ ve Lenkeran eyaletleri, aynı zamanda Yelizavetpol ve Car-Balaken daireleri oluşturulmuştur.

İşgalden sonraki ilk on yıl içinde bölgede Rus bürokrasisine özgün yolsuzluk ve keyfilik doruğa yükselmiş, rüşvet ve vazifeyi kötüye kullanma bölge yönetimi memurları için sıradan bir uygulama haline gelmiştir. Yerlilere, yani Müslümanlara karşı uygulanan vergi ve diğer mali yükümlülükler keyfi bir şekilde belirlenmiştir.⁴⁸ 1829-1830'lu yıllarda Güney Kafkasya'daki duruma ilişkin teftiş raporu hazırlamış senatörler Kutaysov ve Mecnikov Müslüman bölgelerde çoğu zaman vergilerin iki kat, hatta üç kat fazla toplandığını, ayrıca vergi toplama görevinin gözü aç "Ermeni tacirlerinin" iltizamına verildiğini rapor etmişlerdir.⁴⁹

Komendant sistemi askeri işgal rejimi idi. Bu rejim, ülke halkına yönelik ilişkilerini objektif olmayan bakış açısıyla değerlendirmiştir. İşgalin ilk günlerinden itibaren, Azerbaycan'daki Rus askeri yetkilileri, yerel feodal beylerin toprak mülkiyetini, siyasi haklarını ihlal etmeye ve kısıtlamaya çalışmıştır. Yerel feodal beylerin çoğu toprağın sahibi değil, yalnızca hazine (devlet) köylülerinin yöneticileri olarak görülmüştür. Bu nedenle Azerbaycan beyleri, Haziran 1826'da başlayan "Genel Müslüman Ayaklanması"na yoğun şekilde katılmıştır. Azerbaycan beylerinin çoğunun Rusya'ya karşı öfkeli tavrı, beylerin topraklarına el konulması ve onların cezalandırılmasıyla sonuçlanmıştır.⁵⁰

Çar yönetimi, hazineyi artırmak ve yerel feodal beyleri kendilerine sadık bir grup haline getirmek için çeşitli alanlarda tüm yerel özelliklerin ortadan kaldırılması ve merkezi yönetim sisteminin oluşturulması üzerine çalışmış, hanlık döneminde çok çeşitli haklara ve ayrıcalıklara sahip olan üst Müslüman sınıfın (beyler, ağalar ve din adamları) toprak haklarına ve ayrıcalıklarına ağır darbe indirmişti. Bu doğrultuda Müslümanlar dini ve milli ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Bazı feodal beyler, en iyi halde, vergilerin zamanında toplanması koşuluyla, köy rehberi ve mahal naibi olarak hizmet edebilmiştir. Hükümete sadakatle hizmet eden bu insanlara komendantlar tiyul toprakları vermiştir. Rusya'yı düşmanı olarak gören bey ve ağaların topraklarına el konulmuştur. Komendant yönetimi, halkı sömürüye ve baskıya maruz bırakmıştı. Onlar

⁴⁸ Эльдар Исмаилов, *Очерки по истории Азербайджана*, Издательство "Флинт", Москва, 2010, s. 167.

⁴⁹ Bkz: Məmmədəli Babəşov "XIX əsrdə Cər Rusiyasının Azərbaycanda yeritdiyi milli və dini ayrışkıllıq siyasətinin mahiyyəti", *Journal of Qafqaz University*, 2002, Number 10, (ss. 39-51), s. 43-44.

⁵⁰ Elmira Muradəliyeva, *Azərbaycan tarixi XIX–XXI əsrin əvvəli*, Ali məktəblər üçün müəhazirələr kursu, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2010, s. 82-83.

hem de tayin ettikleri kaymakamlar vergi toplarken şiddete başvurmuş, hem de itaatsizlik edenlere karşı acımasızca davranmışlardır.⁵¹

Rus yetkililer, tarımla ilgili durum tespiti yapmadan yasa dışı vergi de toplamışlardır. 1834'te Şirvan komendantı, Hançoban ve Rutbar ilçelerindeki tahıl yetiştirmeyen sığırcılar üzerine malcehet tahıl vergisi koymuş ve 3 yıl içinde, 855 kile buğday ve 475 kile arpa hasat etmiştir. Ancak 1838'de sakinlerin memnuniyetsizliğinden sonra, hasat edilmiş tahılın iade edilmemesi şartıyla bu verginin ödenmesi askıya alınmıştır.⁵² 19. yüzyılın 30'lu yıllarında, topraklara toplu şekilde el konulması, hatta beylerin haklarının kaldırılması vd. girişimler Çar yönetiminin Kuzey Azerbaycan'da Rus soylularını yerleştirmek istemesinden kaynaklanmıştır. Çarlık Rusyası'nın sömürge politikası 1830'larda yeni bir ayaklanma dalgasına yol açmıştır. Ayaklanmalar siyasi, ekonomik ve sosyal nedenlerden kaynaklanmıştır. Başlıca siyasi nedenler Azerbaycan'da uygulanan komendant yönetim sistemi şekli ve Çarlık görevlilerinin yerli halka zulüm etmesi olmuştur. Ağır vergilerden dolayı ekonomik ve sosyal sorunların derinleşmesi halkın Çar yönetimine karşı ayaklanmasını daha da tetiklemiştir.

Kuzey Azerbaycan'ın Rus İmparatorluğu tarafından işgal edilen diğer bölgelerinin aksine, Car-Balaken Cemaatlığı (günümüzde Balaken, Zagatala, Gah bölgesinin bir parçası) kendi iç bağımsızlığını sürdürmüştü. Hatta topluluklar vergi ödemediği için Rus hazinesine büyük ölçüde borç birikmişti. Şubat 1830'da Kafkasya'nın Baş Hâkimi tüm borçların ödenmesi talebine olumlu bir yanıt alamadığı için askeri birlik göndererek Car-Balaken Cemaatlığı'nın bağımsızlığını ortadan kaldırmıştı. Bunları yönetmek üzere 9 kişiden (3 Rus yetkili ve halkın seçtiği 6 temsilci) oluşan "Geçici İdare" kurulmuştur. Aslında, Car-Balaken bölgesinin yönetimi daire başkanına ve iki Rus yetkiliye havale edilmişti. Cemaatlık tarafından gönderilen temsilcilerin yalnızca danışma (tavsiye niteliğinde) oyu kullanabilmiştir. İlk isyanlar 1826'da Gence'de ve 1830'da Car-Balaken'de gerçekleşse de kısa sürede Çarlık birlikleri tarafından bastırılmıştır. Lenkeran'daki ayaklanma iki ay sürmesine rağmen acımasızca bastırılmıştır. 1837'de Kuba eyaletinde Azerbaycanlı köylülerin en büyük silahlı ayaklanması başlamıştır. 12.000'den fazla isyancının katıldığı bu büyük hareket,

⁵¹ Vahid Öməröv, "Azərbaycan XIX əsrin birinci yarısında: Rus işğal rejimi", Səs Qəzeti, 17 oktyabr 2012, <https://sesqazeti.az/news/kivdf/317320.html>, [Erişim Tarihi: 17.10.2021].

⁵² Sevdə İsmayılova, s. 115.

Kuba köylerinin köy rehberi Hacı Muhammed ve halkın saygısını kazanan Yaralı tarafından yönetilmişti. İsyan Çar birlikleri tarafından bastırılmış, Hacı Muhammed yakalanarak idam edilmiş ve Yaralı kaçarak canını kurtarmıştır. 1838'de Şeki eyaletinde sömürge zulmüne karşı isyan, İran'a kaçan Şeki hanı Selim Han'ın oğlu tarafından gönderilen Meşedi Muhammed tarafından yönetilmiştir. O, Dağıstanlıların yardımıyla Şeki eyaletine gelerek halkı ayaklandırmış, ancak isyan Çar birlikleri tarafından bastırılmıştır.⁵³

19. yüzyılın 30'lu yıllarının sonuna doğru, komendant yönetim şekli tamamen iflasın eşiğine gelmiştir. Bu yönetim biçimi Azerbaycan'da Çarlığın siyasi konumunu güçlendirme görevini yerine getirememiştir. 1830'ların başında General Paskeviç, idari sistemi yeniden gözden geçirilmesi konusunu gündeme getirmiştir. Senatörler Meçnikov ve Kutaysov da komendant yönetim sisteminin kaldırılması çağrısında bulunmuştur. 1838'de Senatör Gan, Transkafkasya ülkesinin yönetimiyle ilgili bir proje sunmuştur. Bütün bunlara dayanarak, 10 Nisan 1840'ta Çarlık Hükümeti Kafkasya'da idari reform yasasını kabul etmiştir. Yasaya göre komendant yönetim şekli kaldırılmış, Transkafkasya, başkenti Tiflis olmak üzere Gürcistan-İmereti guberniyasına ve başkenti Şamahı olan Hazar vilayetine bölünmüştür. Azerbaycan'ın büyük bir kısmı Hazar vilayetine dahil idi. Vilayet Şamahı, Şuşa, Şeki, Lenkeran, Bakü, Kuba ve Derbent ilçelerine, ilçeler ise istasyonlara ayrılmıştır. Gürcü-İmereti vilayetine Yelizavetpol, Balaken ve Nahçıvan ilçeleri dahildi. Eski idareler yerine yeni guberniya, ilçe ve istasyon idareleri oluşturulmuştur. Mahal naibi görevi kaldırılmıştır. Azerbaycanlı yetkililer idari sistemden azledilmiş ve onların yerine Rus yetkililer atanmıştır.⁵⁴ 10 Nisan 1840 reformu 1841'in başlarında Azerbaycan dahil Güney Kafkasya'da uygulanmaya başlanmıştır ve hatta I. Nikolay'a bununla ilgili özel rapor da gönderilmişti. Böylece komendant yönetim sistemi ilga edilmiştir.⁵⁵

Kuzey Azerbaycan'da Rusya İmparatorluğu yasalarına göre faaliyet gösteren mahkemeler kurulmuş, duruşmalar Rusça yürütülmüştür. Şeriat mahkemeleri yalnızca boşanma ve miras davalarına bakmıştır. Yerel dili ve gelenekleri bilmeyen Rus hakimlerin davaları değerlendirmesi halk arasında büyük memnuniyetsizlik yaratmıştır. Yerel halkın saygı duyduğu üst Müslüman sınıfı yönetimden uzaklaştıran Rus hükümeti,

⁵³ İradə Nuriyeva, *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin əvvəllərinədək)*. Ali məktəblər üçün dərslik, Mütərcim, Bakı, 2015, s. 193.

⁵⁴ Həsən Qəniyev, s. 272.

⁵⁵ Elmira Muradəliyeva, s. 86.

onların yardımını olmadan halkı itaat altında tutmanın mümkün olmayacağını hesaba katmamıştı. Bu nedenle, 1840 reformu başarısız olmuş ve hükümet kısa süre sonra Kafkasya'daki yönetim sistemini değiştirmek zorunda kalmıştır.

1.3.2. İşgalin Ekonomik Politikası Üzerine

1830'lu yılların başında Azerbaycan'daki hanlıkların tasfiye edilmesinin bir sonucu olarak, çeşitli para sistemleri, tek bir Rus para sistemi ile değiştirilmiştir. Bu da ülkenin değişik bölgeleri arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesi açısından çok önemli idi. Bakü'nün gelişerek Rusya'nın en büyük şehirlerinden birine dönüşmesinde ticaretin büyük rolü olmuştur. Elverişli coğrafi konuma sahip olan Bakü, Kuzey Azerbaycan'ın ticari ve ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde olağanüstü rol oynamıştır. Ticaret, Bakü'nün ekonomik hayatında önemli bir yere sahipti. Bakü Hanlığının Rusya'ya ilhakından kısa süre sonra, Bakü ile Astrahan arasındaki ticari ilişkilerin hacmi önemli ölçüde artmıştır. Kuzey Azerbaycan'dan Rusya'ya ihraç edilen mallar arasında meyve, darı, ipek eşarplar, ham ipek, halılar, vb. ürünler vardır. Örneğin, belgelerin birinde Astrahan'dan Bakü'ye "25 paket kırmızı bakır, 150 paket demir" ithali ve bir belgede Bakü'den Derbent üzerinden Astrahan'a "136 torba darı, 51 pud ağırlığında 8 yarım kat ham ipek ihracatı hakkında bilgi verilmiştir.⁵⁶

1806'da Bakü Hanlığının Rusya tarafından işgali ile Abşeron'un petrol kuyularına el konulmuş ve Çarlık mülkiyetine devredilmiştir. Petrol kuyuları sadece Han'dan değil, özel kişilerden de alınmıştır. Han'a ait petrol kuyularına Çarlık hükümeti tarafından bedelsiz el konulurken, kuyuların sahibi olan özel şahıslara hazineден küçük bir ödeme yapılmıştır. Örneğin, Molla Necefali'den kamulaştırılan petrol kuyuları için, ona kuyularından elde ettiği yıllık gelirin beşte birine denk gelen 120 ruble yıllık emekli maaşı verilmiştir.⁵⁷

19. yüzyılın başlarında Azerbaycan malları Rusya'nın merkez vilayetlerine ağırlıklı olarak karayolu ile ulaştırılmıştır. Bu durum kısmen, Hazar'da bir ticaret filosunun bulunmaması nedeniyle yetersiz deniz taşımacılığı seviyesinden kaynaklanmıştır. Böylelikle ticari ilişkiler şu kara yolları üzerinden yürütülmüştür: Nuha – Balahanı – Tiflis - Gürcistan Askeri Yolu - Vladikavkaz - Yekaterinograd – Mozdok

⁵⁶ Хаджи Мурат Ибрагимбейли, с. 162.

⁵⁷ И.Н. Глушков, *Земельный вопрос на Апшеронском полуострове*, Спб., 1912, с. 342.

- Kızılyar - Astrahan; Bakü – Şamahı – Kuba - Derbent – Tarki – Kızılyar – Astrahan.⁵⁸ Bu dönemde Çar yönetimi Kuzey Azerbaycan'da ticaret ve posta yollarını iyileştirmek veya yenilerini inşa etmek için hiçbir adım atmamıştır. 1840'lı yılların ikinci yarısından itibaren yeni iletişim yollarının inşasına önem vermeye başlamışlar.

Azerbaycan-Rusya ticari ilişkilerinde Bakü şehrinin artan rolüne bağlı olarak, üretilen ham ipeğin bir kısmı diğer illerden, özellikle Şeki, Kuba ve Şirvan'dan Bakü limanına getirilmekteydi.⁵⁹ Orta Çağ'da haklı olarak dünya çapında ün kazanan Şamahı ve Şeki ipeğinin kalitesi, özellikle Rus alıcılar tarafından büyük beğeni görmüştür. Bu bilgiler, Kuzey Azerbaycan'dan Rusya'ya deniz yoluyla ipek ihracatında istikrarlı bir artışa işaret etmektedir. 19. yüzyılın başında Rusya'nın merkez vilayetlerinden Kuzey Azerbaycan'a çok çeşitli mallar sevk ediliyordu. Ticaretin gelişimi, özellikle Gülistan Barış Antlaşması'nın imzalandığı 1813'ten sonra başlamıştır. Şubat 1806'da Sisianov'un öldürülmesinden sonra onun yerine I. V. Gudoviç (1741-1820) atanmıştır. Gudoviç döneminde Sisianov'un ekonomik programının uygulanması ertelenmiştir. Azerbaycan'da ekonomik toparlanmanın ilk belirtileri, Rusya pazarıyla önemli ölçüde bütünleştikten sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra görülmeye başlamıştır. 1870'lerde petrolün güçlü gelişmesinden önce bile, pamuk ve tütün yetiştiriciliği, şarap üretimi, bakır madenciliği ve halı dokuma gibi ekonominin ihracata yönelik sektörlerinde bir miktar ilerleme açıkça hissedilmiştir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Kuzey Azerbaycan'da ekonominin her alanında hızlı gelişme başlamıştır. Aynı yüzyılın ikinci yarısında yapılan reformlar bu sürece ivme kazandırmıştır. Ekonominin çeşitli sektörlerinde başlayan uzmanlaşma, feodal üretim tarzının kaybolmasına neden olmuştur. Çeşitli endüstri alanlarının oluşturulması, tarımın hızlı bir şekilde gelişmesine yol açmıştır. Yüzyılın sonunda özellikle Güney Kafkasya'nın en büyük sanayi kenti ve dünyanın petrol merkezi haline gelen Bakü çevresindeki köyler de gelişmeye başlamıştır. Toplumsal kompozisyondaki değişikliklerle birlikte, nüfusun yaşam tarzı da değişmeye başlamıştır. Bütün bunlara rağmen Azerbaycan hala bir sömürgeydi.

1.3.3. Kuzey Azerbaycan'da Kapitalizmin Ortaya Çıkışı

⁵⁸ Владимир Фадеев, с. 337.

⁵⁹ Хаджи Мурат Ибрагимбеyli, с. 97.

19. yüzyılın ikinci yarısı - 20. yüzyılın başları, Kuzey Azerbaycan'da yeni üretimin yükselişi ve kapitalizmin ortaya çıkarak geliştiği bir dönemdi. Feodal ilişkiler ülkenin ekonomik yönden kalkınmasını engellemiş, sanayi ve tarımda kapitalist yapının ortaya çıkmasını yavaşlatmıştır. Kuzey Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik gelişimi, feodal üretim tarzının kaldırılmasını gerektirmişti. Aynı zamanda Rusya İmparatorluğu'nda 1830'lardan başlayarak meydana gelen sanayi devrimi, Kuzey Azerbaycan'ı da etkilemiştir. 1860'lardan itibaren Kuzey Azerbaycan'da kapitalist ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Rusya İmparatorluğu'ndaki reformlar bu sürece güçlü ivme kazandırmıştır. Reformlar Azerbaycan'da sosyo-ekonomik alanda önemli değişikliklere, yeni ilişkilerin oluşmasına, ekonomik ve kültürel gelişmeye yol açmıştır. Tarihe burjuva reformları olarak geçen bu değişimlerin bir sonucu olarak, Azerbaycan'da yeni toplumsal tabakalar - milli burjuvazi, işçi sınıfı ve ulusun oluşumunda esas rol oynayan aydınlar ortaya çıkmıştır. Bu toplumsal gruplardan biri, toprağın önemli bir bölümünü ellerinde toplayan kırsal zenginleri, kırsal burjuvazini temsil etmiştir. Kırsal nüfusun bir başka grubunu, ailelerini doyurmaya çalışan topraksız köylüler oluşturmuştur. Azerbaycan köylerinde Rus sömürmesine karşı mücadele daha yoğun hale gelmiştir.⁶⁰

1860'ların ortalarında Azerbaycan'ın petrol endüstrisinde dönüm noktası yaşanmıştır. Kuzey Azerbaycan'da kapitalist ilişkilerin etkisiyle özellikle Bakü'de petrol ve diğer ilgili endüstrilerin ve ticaretin büyümesi, insanların çalışmak için köylerden Bakü'ye gelmesi ile sonuçlanmıştır. Orada yaşayan nüfus yapısı ve şehrin görünümünün değişmesi sonucunda, Bakü büyük bir uluslararası ticaret ve sanayi merkezi haline gelmiştir.⁶¹

Şehirde Azerbaycan burjuvazisi, petrolcüler, fabrika sahipleri, manüfaktür düzeyine gelişen el sanatları atölyesi sahipleri, tüccarlar, gayri menkul sahipleri, geçimini ücretli çalışan olarak sağlayan burjuvalar vb. olmuştur. Azerbaycan'ın 19. yüzyılın ikinci yarısı - 20. yüzyılın başlarındaki sosyo-ekonomik gelişiminin karakteristik özelliği, milli sermayenin dolaşım alanından üretim alanına dönüşmesi olmuştur. Nispeten kısa sürede, ulusal sermaye, özellikle petrol endüstrisi olmak üzere, ekonominin bazı ana sektörlerinde oldukça güçlü konuma gelmişti. Kuzey

⁶⁰ *История Азербайджана*, Preslib.az, <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl3.pdf>, [Erişim Tarihi: 25.03.2021]. s. 67.

⁶¹ Ali Asker, Şeyma Güner, Merve Güner, "Azerbaycan kapitalist gelişim sürecinin politik ekonomisi (19.yüzyılın ortaları – 20.yüzyılın başları)", *Pearson journal of social sciences and humanity*, Vol.5, Issue 9, 2020 (167-174), s. 172.

Azerbaycan'ın petrol endüstrisine yabancı sermaye girişlerinin artması, yalnızca petrol üretiminde artışa değil, aynı zamanda kimya, mekanik üretim, metal işleme ve petrole ilgili diğer endüstrilerin de gelişmesine neden olmuştur. Fabrika ve makineleri onarmak için işletmeler açılmış ve mekanik atölyeler kurulmuştur. Sanayi devriminin başlangıcı, Kuzey Azerbaycan'ın Rusya pazarına girmesine yol açmıştır. Doğal kaynakları ve ekonomik potansiyeli sayesinde Kuzey Azerbaycan, imparatorluğun ana hammadde kaynaklarından biri haline gelmiştir. Kapitalizmin gelişmesinin bir sonucu olarak Kuzey Azerbaycan'ın ekonomisinin dünya pazarına girişi gözlemlenmiştir. Kapitalist düzeyde gelişen endüstri alanlarından biri de ipek endüstrisi olmuştur. Oldukça karlı olan bu alanda dönemin modern makineleriyle donatılmış büyük bir fabrikaya ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacın farkında olan Moskova sanayicileri Alekseyev ve Voronin, daha sonra Güney Kafkasya'daki ipek işlemenin ana merkezi olarak kabul edilen Nuha'da (Şeki'de) böyle bir işletme kurmaya karar vermiştir. 1861'de kurulan fabrika, dönemin yazarlarına göre Avrupa'nın en büyük ipek işleme fabrikası idi. Fabrikada 432 makine kurulmuş ve 350'den fazla işçi çalışmıştır. Fabrikanın üretim kapasitesi yılda 1000-1200 pud'dan fazla ipek üretilmesine imkân vermiştir.⁶² Demiryollarının yapımı, deniz taşımacılığının geliştirilmesi, iletişim hatlarının iyileştirilmesi vb. kapitalist ilişkilerin gelişimini hızlandırarak feodal ilişkilerin çökmesine, tarım alanlarının ihtisaslaşmasına ve pazar için üretimin genişlemesine katkıda bulunmuştur. Petrol ve madencilik endüstrilerin ortaya çıkması ve ticari tarımın oluşumu da kapitalist ilişkilerin gelişmesini etkilemiştir. El sanatları üretiminin birçoğunda imalat düzeyine geçilmesi, tarımda köylüler ve toprak sahipleri arasındaki ilişkilerde meydana gelen toplumsal değişimler, tarımın birçok sektöründe ücretli emeğin kullanılması ekonomik ve sosyal yapıda köklü değişikliklere sebep olmuştur.

1.3.4. Petrol Üretimine Yönelik İlk Faaliyetler

Bakü Hanlığının 1806'da Rusya tarafından ele geçirilmesiyle, Abşeron'un petrol kuyuları, Han'ın diğer gelirleri gibi, müsadere edilmiş ve Çarlık hazinesinin yetki alanına geçmiştir. Sadece Han değil, aynı zamanda şahsi kuyulara sahip olan özel kişiler

⁶² H.M.Paşayev, "XIX əsrin ortaları - XX əsrin əvvəlində Rusiyanın Şimali Azərbaycanında ipək emalı sənayesinin inkişafında rolu", Bakı Dövlət Universiteti, *Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, №2, 2009, <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%20%202009%20%202/94-100.pdf>, [Erişim Tarihi: 10.04.2021]. s. 94

de mağdur olmuştur.⁶³ 1808'de, Gürcistan hazine yetkilisi ile Markom Tarumov arasında, Bakü petrol kaynakları konusunda dört yıllık süre için bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma kuyu sayısını listelemiş ve derinliklerini belirtmiştir. Tarumov, Bakü bölgesinde petrol ve tuz madenciliği, şarap ve yağ üretimi lisansını almıştır. Bu lisans için, Tarumov hazineye yıllık 250 bin ruble ödemiştir. Anlaşma, Maliye Bakanlığı tarafından karlı bir anlaşma olarak değerlendirilmiştir.⁶⁴ Bu anlaşmanın imzalanması, Çarlık Hükümetinin petrol ticaretinin iyileştirilmesi konusunda herhangi bir çaba göstermediğini, ancak petrolü güvenilir bir gelir kaynağı olarak hemen değerlendirdiğini göstermektedir. Bakü petrol sahası 1808'den 1812'ye kadar 64,5 bin ruble, 1812'den 1816'ya kadar - 62,5 bin ruble ve 1817'den 1820'ye kadar - 63, 7 bin ruble devlet hazinesine gelir sağlamıştır.⁶⁵

1819'da petrol endüstrisinin finansmanı ile ilgilenen madencilik şefi Eichfeld, hükümete Tarumov'un satın alma tutarına ek olarak yılda 12.128 ruble net kar elde ettiğini bildirmiştir. O, satın alma ücretini iptal etmeyi ve petrolü devlet yönetimine almayı önermiştir.⁶⁶ Ancak, sorunlu bir iş üstlenmek istemeyen hükümet, görevlisinin önerisine katılmamış, akabinde 1820'de Tarumov ile anlaşmayı değiştirerek satın alma ücretini 63,7 bin rubleden 131 bin rubleye kadar artırmıştır.⁶⁷ Buna karşılık Tarumov, petrol fiyatını ikiye katlamış ve bu da onu satmayı zorlaştırmıştır. Bu nedenle, 1824'te Tarumov satın almadan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Maliye Bakanı Kankrin'in önerisi üzerine Senato, 1835'te Bakü petrol yataklarının para karşılığında özel kişilere verilmesi için açık arttırma düzenlemesi talimatını vermiştir. Ancak yetenekli mühendis Nikolay Voskoboinikov, Kafkasya Başkomutanı A.P. Yermolov'u Bakü petrol sahalarını devlet idaresine bırakması için dilekçe verme konusunda ikna etmiştir. Maliye Bakanı ve ardından Çar, Senato'nun emrini askıya almayı ve Bakü petrol yataklarını devlet idaresine bırakmayı kabul etmiştir. Nikolay Voskoboinikov petrol kuyuların müdürü olarak atanmıştır.⁶⁸ Şunu da belirtelim ki Bakü'de petrol üretiminde önemli teknik iyileştirmeler yapan maden mühendislerinden biri 1834-1838'de Bakü petrol sahalarının

⁶³ И.Н.Глушков, с. 150.

⁶⁴ С.М. Лисичкин, *Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности, Дореволюционный период*, Гостоптехиздат, Москва, 1954, с. 404.

⁶⁵ Д.И. Менделеев, *Нефтяная промышленность в Северо-Американском штате Пенсильвании и на Кавказе*, том 10, Академия Наук СССР имени Ворошилова, Москва, 1949, с. 800.

⁶⁶ *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, Под ред. А. П. Берже: в 12 томах, Репринтное издание 1866-1904 гг, СПб Альфарет, 2009, с. 941.

⁶⁷ *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, 221

⁶⁸ *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, с. 1013.

yöneticisi Nikolay Voskoboinikov olmuştur. Onun yönetimi altında maden kuyusu şeklinde petrol kuyuları yapılmaya başlanmıştır. Bakü ve Balahanı'daki petrol mahzenleri-depoları taş kanallarla birbirine bağlanmış, özel ölçüm tankları yapılmış ve 1837-1839 döneminde Voskoboinikov'un çizimlerine göre buraya bir petrol rafinerisi inşa edilmiştir. İlk defa 1847-1848'de Bibi-Heybet'te ve daha sonra Balahanı sahalarında mekanik olarak açılan kuyulardan endüstriyel öneme sahip petrol elde edilmiş ve bununla da Azerbaycan'da petrol endüstrisinin gelişimi başlamıştır. Devlet yönetimindeki yıllarda, petrol kuyularından elde edilen net gelir bir yıl içinde 84 bin ile 123 bin ruble arasında değişmiştir. Yine de devlet idaresi hazineye iltizamcılardan alınan miktarlara kıyasla daha az gelir sağlamıştır. Devlet harcamaları brüt gelirin neredeyse yarısını oluşturmuştur.⁶⁹ 1806'da Rus İmparatorluğu, Bakü Hanlığını işgal etmiş ve petrol üretimi üzerinde tekel elde etmiştir. Daha sonra, bireylere petrol üretimi için münhasır haklar tanınmış ve böylece İranlı iltizamcılar için bir iltizam sistemi oluşturulmuştur.⁷⁰ Aynı yıl Bakü Hanlığına ait Abşeron, Kuba ve Salyan'ın tüm petrol kaynaklarına el konulmuş ve bunlar Rusya'nın devlet malları olarak ilan edilmiştir.⁷¹ Birinci Rus-İran Savaşı'nın sonucu olarak, 1813'te Abşeron Yarımadası ve komşu hanlıklar Rus İmparatorluğu'na ilhak edilmiştir. Aynı yıl toplanan bilgilere göre, üretilen siyah petrol miktarı yılda 3930 ton, beyaz petrol miktarı ise yılda sadece 41 ton olmuştur.⁷²

Mekanik yollarla sondaj kuyularının tekniği ve teknolojisi geliştikçe, bir dizi yeni petrol sahası açılmış (Binegedi, Pirallahı Adası, Surahanı ve diğerleri), petrol üretim hacmi büyümüş, petrol endüstrisinin altyapısının ve petrol rafinasyonu gelişimi başlanılmış, petrolün çıkarılması, işlenmesi ve satışı için şirketler oluşturulmuştur. Azerbaycan'da milli burjuvazi oluşmuş ve Bakü dünyanın sanayi merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1871'de Abşeron Yarımadası'nda ilk kez Balahanı - Sabunçu - Ramanı sahasının endüstriyel gelişimi başlamıştır. 1872'de petrol endüstrisindeki ilişkileri düzenlemek amacıyla iki kanun kabul edilmiştir: "Petrol sahaları ve petrol ürünleri

⁶⁹ Miryusif Mirbabayev, *Azərbaycan neftinin qısa tarixi*, cild: 1, Şərq-Qərb, Bakı, 2007, s. 46 vd.

⁷⁰ Azerbaycan'da Rus hâkimiyetinin kurulmasından sonra petrol sektörü millileştirilmiştir. Belirli zamanlarda, 1808-1824, 1826-1834 ve 1850-1872'de devlet petrollü toprakları bir miktar para karşılığında belirli kişilerin kullanımına vermiştir. İltizam sistemi olarak bilinen bu sistem sırasında petrol kuyular, genellikle tüccar olmak üzere girişimcilere çoğu zaman dört yıl süreyle devredilmiştir. Bu süreç içerisinde belirli girişimciler, devlet hazinesine vergi ödeyerek petrol üretimini tekelleştirmişlerdir. Tekelleştirmenin etkisiyle petrol endüstrisinin gelişimi bir müddet aksamıştır.

⁷¹ İsmail İsmayılov, *Azərbaycan nefti XX əsrdə*, Azərbaycan DNA-nın nəşri, Bakı, 2007, s. 10.

⁷² Анатолий Трошин, "На пути к большой нефти", *Нефть России*, № 2, февраль 2000, <https://oilru.com/nr/69/495/>, [Erişim tarihi: 12.12.2021], c. 25.

üzerindeki tüketim vergisi hakkında” ve “Kiracıların elinde bulunan petrol taşıyan alanların bireylere açık artırmayla satışı hakkında”. 31 Aralık 1872’de petrol içeren alanların satışı için yapılan ilk müzayedede Balahani’da 15 ve Bibi-Heybette iki arsa satışa çıkarılmıştır.⁷³ O zaman, devlete ait kullanılmayan arsalar, petrol arama ve açık petrol alanlarının işletilmesi için 24 yıllık bir süreyle kiralanırmış. Kiracı, ürettiği petrolü bağımsız olarak ihraç etme ve satış fiyatını belirleme hakkına sahipmiş. Kiracı tarafından petrol satışı yoluyla elde edilen net kar %14-15 olmuştur. 19. yüzyılın sonunda petrol endüstrisinde faaliyet gösteren 167 girişimciden 49’u (%24,8) Azerbaycanlı olmuştur. O dönemde, petrol endüstrisinin gelişmesinde milli “petrol milyonerleri”nin (Hacı Zeynelabidin Takiyev, İsa Bey Hacinski, Murtuza Muhtarov, Şemsi Esedullayev, Seid Mirbabayev ve diğerleri) faaliyetleri çok önemli bir role sahipti.⁷⁴

1874 yılında Bakü’de ilk anonim petrol şirketi olan Baku Oil Company kurulmuştur. 1873’te, İsveç vatandaşı olan Robert Nobel, Bakü’ye gelmiş ve petrolden kaynaklanan ekonomik patlamaya tanık olmuştur. 1876’da Nobel Kardeşler, petrolün çıkarılması ve işlenmesi için Bakü’de bir petrol şirketi kurmuştur. Nobel Kardeşlerin kullanım ve mülkiyetinde çok sayıda petrol sahası, petrol rafinerisi, Hazar Denizi’nde petrol taşımak için ilk kez inşa edilen bir tanker, çok sayıda mavna, demir yolu, otel ve diğer tesisler vardı. 1876’da petrol ürünleri üzerindeki tüketim vergisinin kaldırılmasının ardından yeni rafineriler inşa edilerek faaliyete geçirilmiştir.

Azerbaycan tarihine karışan petrol, 20. başlarında Azerbaycan’a refah ve zenginlik getirmemiş, bilakis bu toprakları emperyalist güçler için bir savaş alanına dönüştürmüştür. Birinci Dünya Savaşı sırasında 1918’de ilk bağımsız devletlerini kuran Azerbaycan Türklerinin bağımsızlığı 1920’de büyük güçlerin ve petrol şirketlerinin çıkarlarına feda edilmiştir. Milli cumhuriyetin yıkılışından sonra başlayan sürgün yıllarında Azerbaycan’ın önde gelen aydınları, ülkede muhalifliklerini dile getirmek için çeşitli etkinliklerde yer almıştır; bu olayların en önemlisi basında gerçekleşmiştir.⁷⁵

⁷³ Miryusif Mirbabayev, s. 46.

⁷⁴ İsrail İsmayılov, s. 9.

⁷⁵ Azerbaycan siyasi muhaceretinin yurt dışında neşrettiği önemli eserlerden biri de Mir Yakub Mehdiyev’in “Beynelmilel Siyasette Petrol” eseridir. Bkz: Yunus Emre Tekinsoy, “Mir Yakub Mehdiyev’e Göre Uluslararası Siyasette Petrol ve Azerbaycan Petrolleri”, I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu, Kastamonu Üni Yayınları, Kastamonu 2016, (ss. 233-245).

Petrol endüstrisinin kamulaştırılmasından önce Azerbaycan'da 109 anonim şirket faaliyet gösterirmiş; bunlardan 72'si Rus sermayesine (240 milyon ruble), 37'si İngiliz sermayesine (100 milyon sterlin) ait olmuştur. Nobel Kardeşler tarafından petrol endüstrisine yatırılan sermaye miktarı 30 milyon ruble olmuştur. Petrol endüstrisinin en zengin girişimcilerinden biri ve hayırsever olan İsa Bey Hacinski, Hacı-Çeleken şirketinin petrol endüstrisine 1,25 milyon sterlin yatırım yapmıştır.⁷⁶ Petrol endüstrisinin millileştirilmesi arifesinde Azerbaycan'da 270 petrol üretim işletmesi, petrol kuyuları açmak için 49 orta ve küçük şirket, 25 petrol rafinerisi, 100'den fazla makine atölyesi, tamir atölyesi ve diğer tesisler vardı. Bu aşamanın son yıllarında petrol endüstrisinde zor bir durum oluşmuştur (savaş, devrimci hareketin bir sonucu olarak) ve petrol üretimi hızla azalmıştır.

1.3.5. 1870'li Yılların Reformları

Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Çar yönetimi, bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel hayatı üzerinde tam bir denetim sağlamak için tüm gücünü seferber etmiş, bu hedefe ulaşmanın önündeki engelleri aşmak için her türlü çaba gösterilmiştir. Bölgenin sosyo-etnik yapısını değiştirme, kimlik bilincini zayıflatma, yüzyıllar boyunca gelişip şekillenen ahlaki değerleri unutturma çabası bir ölçüde olumsuz etkisini göstermiştir. Çarlığın Azerbaycan'a yönelik ayrımcılık politikası, özellikle eğitim ve kültür alanında belirgin olmuştur. Sömürge otoriteleri, Azerbaycanlıların ana dilinin gelişmesine çeşitli engeller yaratmıştır.

19. yüzyılın ortalarında Rusya'nın Azerbaycan politikasının en karakteristik özelliklerinden biri, Azerbaycan Türkçesi eğitim sisteminin kurulmasına engel olmaktı. Tüm eğitim kurumlarında öğretim Rusça idi. Azerbaycan Türkçesi, devletin ve kamusal yaşamın ana alanlarından çıkarılmıştır. Tüm idarelerde, resmi dairelerde yazışma ve büro işleri sadece Rusça yürütülmekteydi. Rus yasalarının, idaresinin ve mali sisteminin dayatılması, sömürgeci Çarlık politikasının nihai hedeflerine tam olarak uymaktaydı. Bu politika, Azerbaycanlıların gelişmesini engellemek ve nihayetinde Ruslaştırmaya yönelikti.⁷⁷ Öte yandan, Çarlık Rusya Azerbaycan'da göç siyasetini uygulamaktaydı.

⁷⁶ Miryusif Mirbabayev, s. 47.

⁷⁷ Захидэ Ализаде, "Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе" *Кавказ и глобализация*, vol. 1, no. 5, 2007 (сс. 161-169), с. 162.

19. yüzyılın başlarından itibaren sürdürdüğü “Ermeni iskanı” politikası, Azerbaycan topraklarının demografik yapısının Rusya’nın çıkarları doğrultusunda değişmesine yol açmıştır. Bunun için Revan ve Nahçıvan’da göç heyetleri kurmuş ve buraya iskân eden kişilere özel ayrıcalıklar tanımıştır. Ermeniler özellikle Nahçıvan, Revan ve Karabağ’a yerleştirilmiş ve böylece Azerbaycan topraklarının demografik yapısında büyük tahribatlar yaşanmıştır. Rusya, bu politika ile Kafkasya’nın etnik yapısını değiştirmeyi ve bu topraklarda uzun vadeli bir hâkimiyet kurmayı, Kaçar Hanedanlığına ve Osmanlı Devleti’ne karşı kullanabileceği güçlü ekonomik, askeri ve siyasi fırsatlar elde etmeyi planlamış ve Osmanlı devletine baskı yapmak için Ermenileri kullanmıştır.⁷⁸ Şunu da belirtelim ki Kafkasya’da Ermenileri destekleme ve onları bir araç olarak kullanma Rusya İmparatorluğunun devlet politikasıydı. Kafkasya yönetimini başında duran G.S. Golitsın’ın döneminin bazı istisnaları dışında bu siyaset kesintisiz bir şekilde sürdürülmüştür.⁷⁹

19. yüzyılın ilk yıllarına kadar uygulanan reformlar, Çarlığın beklentilerini karşılamadığı için artık yeni reformların gerçekleştirilmesi ve Güney Kafkasya’daki ekonomik çıkarlarını güvence altına almak için yeni yasaların kabul edilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Kapitalist ilişkilerin gelişmesi de söz konusu reformları gerekli kılmıştır. Rusya’nın Kuzey Azerbaycan’da köylü reformu gerçekleştirmesindeki ana hedefi, Kuzey Azerbaycan ekonomisinin sömürülen bir halde tutmak ve kapitalizmin gelişmesinin önündeki engelleri kaldırmaktır. 14 Mayıs 1870’te Çar hükümeti, Kuzey Azerbaycan’daki köylü reformunu öngören Tüzüğü onaylamıştır. Tüzük üç ana konuya değinmiştir:⁸⁰

- Köylülerin feodal itaatinden kurtarılması;
- Pay toprağı;
- Vergi ve yükümlülükler.

Uzun hazırlık döneminden sonra İmparator II. Aleksandr tarafından onaylanan 14 Mayıs 1870’te Reformu, 1861’de Rusya’da başlatılan reformlardan farklı olmuştur.

⁷⁸ İsmayıl Hacıyev vd, *Böyük güclerin Azərbycanla bağlı geosiyasi maraqlarında Naxçıvanın yeri*, Elmin inkişafı fondu, Bakı, 2017, s. 5.

⁷⁹ Uyguladığı sert politikalara karşılık, 1903’te Ermeniler Golitsın’a suikast düzenlemiştir. Bkz: Ramazan Erhan Güllü, “1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası’nın Ermeni Politikaları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016 (193-238), Mustafa Tanrıverdi, “Ermenilerin Tiflis’teki Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)”, *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Cilt: 2, İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, 2015 (ss. 1153-1164); Kafkasya yönetiminin başına atanan Vorontsov-Daşkov, görev süresi boyunca Ermeni yanlısı bir siyaset izlemiştir.

⁸⁰ Azərbycan XIX əsrin 60 - 90-cı illərində, Azərbycan Respublikası Təhsil Nazirliyi rəsmi səhifəsi, <http://e-derslik.edu.az/books/149/units/unit-1/page24.xhtml>, [Erişim tarihi: 12.12.2021].

Çünkü bu köylü reformu, devlet köylüleri için geçerli olmamıştır. Köylülere 5 desyatinden fazla olmayan toprak payı verilmiştir. Buradaki en önemli yenilik, köylünün kendi toprak payını satın alma ve bunu özel mülkiyetine geçirme hakkına sahip olması idi. Ancak, Rusya'nın guberniyalarının aksine, hükümet, topraklarını satın almak için Azerbaycan köylülerine herhangi bir yardım sağlamamıştır. Diğer yandan Azerbaycan'da toprakların satın alma miktarı, Rusya'nın merkez guberniyalarındaki fiyattan birkaç kat daha yüksekti. Bakü guberniyasında, köylülerin 1 desyatın toprak için ödediği miktar Minsk guberniyasından 25 kat, Astrahan guberniyasından 20 kat, Perm ve Orenburg guberniyasının köylülerinin ödediği miktardan 10 kat daha fazla belirlenmiştir. Yelizavetpol guberniyasında durum daha da kötü olmuştur. Burada köylüler, Rus köylülerinden 30-40 kat daha fazla ödemek zorunda kalmıştır. Guberniyalarda köy işleri komisyonlarının kurulmasındaki ilk ve en önemli görevlerden biri, Tüzüğün 4. maddesinde öngörüldüğü üzere, toprak sahipleri ve onların topraklarında yaşayan köylüler arasındaki ilişkilerin yasal dayanağını tanımlayan özel işlemlerin hazırlanması olmuştur. Bu işlemler, reform sürecinde öncü figür olan "sivil arabulucuların" faaliyeti açısından bir temel oluşturmuştur. Daha sonra 14 Mayıs 1870 reformuyla ilgili tüm belgelerde "Ustavnie Gramota" - "Tüzük Beratları" şeklinde atıfta bulunulmuştur. Tüzüğün 124-139. maddeleri özellikle bu "beratların" içeriğine ayrılmıştır.⁸¹

Beratların hazırlanma şartlarından biri, tarafların sivil jüri tarafından yazılı kararnameyi incelemektir. Buna rağmen, bazı köylüler ilk başta kararnamelerin içeriğinden habersiz olmuş ya da bunları önemsememiştir. Bu nedenle gerçek durumla yüz-yüze kaldıklarında anlamsız ve bir sonucu olmayan yazışmalar ve araştırmalar başlamıştır. Tüm bunlar toprak sahiplerinin ve beylerin köylüler tarafından kullanılan toprakları ele geçirmelerine gerekçe oluşturmuştur. Bu tür olaylar en çok Yelizavetpol guberniyasında görülmüştür.⁸²

Kuzey Azerbaycan'da yaşayan girişimci köylüler, geçici yükümlülük süresi boyunca kullandıkları arazi payı karşılığında çeşitli yükümlülükleri yerine getirmiş ve en önemlisi ise nakit vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Bakü ve Yelizavetpol

⁸¹ *Свод Законов Российской Империи, Вторая коллекция, Законы № 47862-48529, Санкт-Петербург, 1874, с. 644.*

⁸² Fazil Baxşəliyev, "1870-ci il kəndli islahatı və çarizmin ali müsəlman silkinə münasibətində yeni mərhələnin başlanması", *Bakı Dövlət Universiteti, Tarix və onun problemləri*, № 4, 2014 (ss. 63-67), s. 64.

guberniyalarında köylüler kullandıkları her desyatin konak alanı için 30 kopeek para vergisi ödemiştir.⁸³

14 Mayıs 1870 Kanunnamesinin hükümleri girişimci köylülere ödeme ile pay topraklarını satın alıp toprak sahibi olma fırsatı tanısa da araç gereç eksikliği, Çarlığın sömürge politikasını uygulayan resmi hükümet yetkililerinin ödeme anlaşmalarını imzalamasını ve diğer prosedür kurallarını yapay olarak geciktirmesi vd. nedenlerden dolayı gerçekleşmemiştir.⁸⁴ 14 Mayıs 1870 Köylü Kanunnamesinin kabul edilmesi, girişimci köylülerin hayatında önemli dönüm noktası teşkil etse de köylülerin hayatındaki zorluklar da devam etmiştir. Bu Kanunname, Azerbaycan'da toplam köylülerin sadece 1/5'ini oluşturan girişimci köylüleri kapsadığından dolayı tam olarak esaslı değişiklikler sağlayamamıştır. 1870 yılındaki köylü reformu, Azerbaycan'daki tarım sorununu kısmen çözmüştür. Köylülerin kişisel özgürlüklerine rağmen, kendilerine tahsis edilen toprak payı meselesini 1912-1913 yılların tarım yasalarına kadar uygulamak mümkün olmamıştır. Yeni tarım yasalarının kabul edilmesine kadar, Bakü guberniyasında 115.000 köylü bahçesinin sadece küçük bir kısmı satın alınabilmiştir.⁸⁵

14 Mayıs 1870 reformu, eksikliklerine rağmen kırsal kesimdeki durumun kademeli olarak kapitalist üretime geçişi için gereken koşulları oluşturmuştur. Reformdan sonra köydeki zümreleşme yoğunlaşmıştır. Orta durumda olan köylüler kendi toprak paylarını satın alabilmiş ve sonra yavaş yavaş zengin köylülere, yani kolçomaklara dönüşmüştür. Az toprağı olan köylüler, toprak sahiplerinin ve kolçomakların çiftliklerinde işçi olarak çalışmak zorunda kalmıştır. Böylece köylerde de kapitalist ilişkiler şekillenmeye başlamıştır.

Çar yönetimi ayrıca şehirlerin yönetiminde de reform yapmıştı. Reform, 1860'larda ve 1870'lerde Rus toplumunun esaslı dönüşümüne fırsat vermiştir. Bu uygulama, ekonominin yeniden yapılandırılmasına yol açan serfliğin kaldırılmasından sonra, daha önce merkezden gelen emirlere çok bağılı olan şehirlerin yaşamını ekonomik

⁸³ Fazil Baxşəliyev, "Şimali Azərbaycanda 1870-ci il kəndli islahatından sonra torpaq sahibliyi və torpağın icarə edilməsi haqqında", *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası*, № 2, 2010 (ss. 108-113), s. 109.

⁸⁴ Fazil Baxşəliyev, "Şimali Azərbaycanda 1870-ci il...", s. 112.

⁸⁵ Yusif Yusifov, *XX əsr Azərbaycan tarixi*, Cild 2, Ali məktəblər üçün dərslik, Çaşıoğlu, Bakı, 2004, s. 30.

olarak verimli hale getirmek gereksiniminden ileri gelmiştir.⁸⁶ 1870 Şehir Reformu, serflik sisteminin kaldırılmasından sonra, Rusya’da kapitalizmin gelişimi, şehirlerin hızla büyümesi ve özellikle sanayi ve ticaret merkezlerindeki kentsel yaşamın karmaşıklığı ile ilişkilendirilmiştir. Şehir reformunun hazırlanması 8 yıldan fazla sürmüştür. Onun 1864 yılında hazırlanmış, burjuvazinin taleplerini belli bir dereceye kadar dikkate alan ilk taslak, Çarlık devlet aygıtının çeşitli bürokratik mahkemelerinde yapılan çok sayıda tartışmanın sonucunda önemli değişikliklere uğramıştır. Sonuç olarak, şehir reformu önceki taslağa göre daha sınırlı hale gelmiştir. Şehir Tüzüğü 16 Haziran 1872’de onaylanmıştır. Başlangıçta, sadece Rusya’nın guberniyalarında uygulanmıştır. Güney Kafkasya’nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Azerbaycan’daki birçok şehir, önemli ölçüde büyümesine ve nüfus artışına rağmen polis kontrolü altında kalmaya devam etmiştir.⁸⁷

Tüm Rus şehirlerinde uygulanan bu reform yasası, Azerbaycan’da 1878 yılından itibaren ve sadece Bakü şehrinde uygulanmaya başlanmıştır. Şehir reformu, iki ana organın -seçilmiş bir organ olan Şehir Meclisinin ve onun yürütme organı olan Şehir İdaresinin oluşturulmasını içermiştir. Bakü’de Duma ve Şehir İdaresi, Rusya Senatosunun 24 Mayıs 1877 tarihli kararıyla Aralık 1877’de kurulmuştur.⁸⁸

Bazı eksikliklere rağmen, gerçekleştirilen şehir reformu, şehirlerin kapitalist gelişimi açısından zamanın gereksinimlerini karşıladığı için belirli düzeyde ilerici bir önlem olarak değerlendirilebilir. Tüzükte şehri yönetmek için özel organların -Şehir Dumaları ve onların yürütme organları olan Belediye Başkanlığının, seçimle oluşturulan Şehir İdaresinin, aynı zamanda Şehir Sekreteryasının (Katipliğinin) kurulmasının esasları belirlenmişti. Şehir halkı tarafından dört yıllık süreyle seçilen Duma, yerel sorunların çözümünde bağımsızdı. Şehir Belediyesi Başkanlığının örneğinde, Duma’ya tabi, onunla aynı dönem için seçilen ve devletin kurumlarından bağımsız olan yürütme organı kurulmuştur. Yerel özerk yönetimin görevlerine, yerel kültürel ve ekonomik faaliyetler- şehrin çevre düzenlemesi, ulaşım, erzak, eğitim, sağlık, yangın güvenliği sorunlarının sağlanması, masrafları karşılanmak üzere hayır kurumlarının, hastanelerin,

⁸⁶ В. Ярома, *Проблемы модернизации России во второй половине XIX века*, Методологические рекомендации по дисциплине, История, Пермский государственный аграрно-технологический университет имени академика Д.Н. Прянишникова, Пермь, 2018, с.10-11.

⁸⁷ *Azərbaycan tarixi, XIX əsr*, IV Cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, 2007, s. 160.

⁸⁸ Yusif Fərzəliyev, “Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətləri olan insan”, *Azərbaycan müəllimi*, Bakı, 12 dekabr 2015, s. 11.

tiyatroların, müzelerin, kütüphanelerin organizasyonu ve bunun gibi meseleler ait edilmişti. Aynı zamanda devlet idaresinin (şehir polisi üyeleri, hapishaneler, itfaiye ekipleri) sürdürülmesi görevi de belirlenmiştir.⁸⁹ Şehrin özyönetim organlarının faaliyetleri, şehir arazisi ile sınırlıydı. Özyönetim organlarının özerkliği son derece sınırlıydı.⁹⁰ İşçiler oy hakkından mahrum bırakılmıştır. Seçimlere katılma hakkı, yalnızca belirli bir mülkiyete sahip olanlara ve vergi ödeyenlere, yani gayri menkul sahipleri, tüccarlar ve fabrika sahiplerine verilmiştir. Özel kişilerin yanı sıra, vergi ödeyen kurumlar, işletmeler, topluluklar, şirketler, manastırlar ve kiliseler de oy kullanma hakkına (seçmen seçme) sahipti.

19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın Güney Kafkasya'daki reformları, eksiklikleri ve sömürgeci niteliğine rağmen önemli değişikliklere yol açmış, yeni sosyo-ekonomik ilişkilerin kurulmasına ve kapitalist sanayinin gelişmesine ivme kazandırmıştır. Sanayi ve tarımdaki süreçler, kapitalist toplumun doğasında var olan sosyal tabakayı- işçi sınıfı ve yerli burjuvaziye oluşturmuştur. Ülkenin ekonomik gelişimi tüm kültür alanlarında, yani eğitim, bilim, sanat ve mimaride yükselişe yol açmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da yeni nesil Avrupa düşünceli aydınlar ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına dek devam eden, Azerbaycan toplumunun ümmet kavramından sıyrılarak millet kavramına eriştiği bu süreçte üç aydın kuşağının önemli rol oynadığını görmekteyiz. Birinci kuşak, 19. yüzyılın 30-40'lı yıllarında faaliyet göstermiş Abbaskulu Ağa Bakühanov (1794-1847), Mirza Şefi Vazeh (1792 veya 1804-1852), İsmail Bey Kutkaşanlı (1806-1869), Kasım Bey Zakir (1784-1857), ikinci kuşak ise 1870'li yılların aydınlarıdır. Bunlar arasında Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878), ulusal basın ve tiyatronun kurucusu Hasan Bey Zerdabi (1842-1907), ceditçilik hareketinin öncülleri Seyit Azim Şirvani (1835-1888), Muhammed Takî Sıdkî (1854-1903) ve Sultan Mecid Ganizade (1866-1937) gibi isimler özellikle öne çıkmaktadır. Bu aydınlar Avrupa ve Rus maarifçiliğinin da etkisiyle Azerbaycan'da kültürel anlamda bir kimlik arayışı içinde bulunmuşlardır. Politik kavram olması itibarıyla ulus bilincine henüz erişilmemiş olmasına rağmen, bu dönem aydınları Türk bilincinin ve Azerbaycan vatanı algısının şekillenmesine önayak olmuşlardır.⁹¹

⁸⁹ Xəyyam İsmayılov, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhər özünüidarəsinin təşkilatı - hüquqi əsasları, *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*. 2009, №10 (ss.325 -340).

⁹⁰ Кямаля Оджагова, *Городское самоуправление Баку в конце XIX - начале XX вв.*, Издательство Нурлан, Баку, 2003, с. 26.

⁹¹ Bkz: Kemale Necefova, "Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arka Planı", İçinde: *Büyük Devletler Kısacasında Azerbaycan (1918-1920)*, (Editörler: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Yayınları, İstanbul 2010 (ss. 1-11).

1.3.6. Azərbaycan'da Ekonomik Durum

19. yüzüylün 50'li-60'lı yılları, Kuzey Azərbaycan'da ekonomik ilerleme, kapitalist ilişkilerin oluşması, fabrika tipli işletmelerin ortaya çıktığı bir dönemdi. 1850'li ve 1860'lı yıllarda Azərbaycan'da buhar tesislerine ve ücretli işçiliğe dayalı büyük ölçekli fabrika üretimi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Azərbaycan ekonomisinin önde gelen sektörü tarım olmuştur. Bununla birlikte, tarımdaki kapitalist ilişkiler sanayiden daha yavaş gelişmiştir. 1850-1860'lı yıllarda ekonomik ilerleme hem tarımda hem de sanayide Azərbaycan ekonomisinin tüm sektörlerine yansımıştır. Bu dönemde Azərbaycan'ın, Rusya İmparatorluğu'nun bir kolonisi olduğu nedeni ile ülkedeki ekonomik durum büyük ölçüde Rusya'nın ekonomik ve sosyal politikalarına bağlı olmuştur. Tarih literatüründe Rusya'nın Kafkasya'yı "ekonomik fethinin" siyasi fetihden sonra başladığına ve "ekonomik fetih" in bu dönemde düştüğüne dair hâkim bir kanaat mevcuttu. Rusya'nın bu "ekonomik fethi" Azərbaycan'da madencilik, ipekböceği yetiştiriciliği, petrol arıtma gibi sanayilerin gelişmesine büyük ivme kazandırmıştır. Bu dönemde Azərbaycan'da tarım ürünleri üretimi önceki yıllara göre artmıştır. Bunun başlıca nedeni, yeni ekilebilir alanların oluşturulması, ormanlık alanların ve otlakların tarım için kullanılması, yeni, yüksek verimli çeşitlerin kullanılması, tarımsal teknik önlemlerin uygulanması olmuştur. Bu dönemde ipek, pirinç, yün, kuruyemiş vb. tarım ürünlerinin Azərbaycan'dan Rusya pazarına ihraç edilmesine ihtiyaç vardı. Bu da tarımsal üretimin hem niceliksel hem de niteliksel olarak büyümesinin temel nedenlerinden biri olmuştur. Bu dönemde Azərbaycan'da mısır üretimi gibi yeni üretim alanları ortaya çıkmıştır.⁹² 1850-1860'lı yıllarda, tahıl yetiştiriciliği öncü role sahipti. Bu yıllarda bol tahılları ile meşhur olan Karabağ, Şirvan ve Kuba'da bolca hasat yapılmıştır. Köylülerin ürettiği ürünlerin çoğu iç piyasaya satılmıştır. Azərbaycan'da yetiştirilen yüksek kaliteli tahıl ürünleri dünya fuarına bile gönderilmiş ve ödüllendirilmiştir. Azərbaycan'da pirinç tarımı geleneksel bir ekonomik faaliyet olmuştur. Pirinç Talış, Karabağ, Kuba, Şirvan, Zagatala ve diğer yerlerde yetiştiriliyordu. 1852'de Hindistan'dan ithal edilen pirinç Nahçıvan'da yetiştirilmeye başlamıştır.⁹³

⁹² L.L. Həsənova, F.M. Əliyeva, "XIX əsrin 50-60-cı illərində Şimali Azərbaycanı iqtisadi irəliləyiş", <https://kayzen.az/blog/Azərbaycan-tarixi/5494/xix-əsrin-ə1-illərində-Şimali-azərbaycanda-iqtisadi-irəliləyiş%C5%9F.html> Azərbaycan tarixi, 23 iyun 2011, [Erişim tarixi: 12.12.2021], s. 56.

⁹³ Али Сумбатзаде, "Сельское Хозяйство Азербайджана в XIX.веке", *Издательский дом Академии Наук Азербайджанской ССР*, 1958, с. 65.

1860'larda bağıcılık, tarımda kapitalist ilişkilerin geliştiği alanlardan biri olmuştur. Bu dönemde, Rusya pazarında şaraba büyük bir ihtiyaç olduğu için, Azerbaycan'da şarap yapımı yaygın olarak gelişmiştir.⁹⁴ Azerbaycan'ın Rusya İmparatorluğu'nun arazisine dahil edilmesinden sonra ipek talebine bağlı olarak ipekböceği yetiştiriciliği hızla gelişmeye başlamıştır. Özellikle Car-Balaken, Şeki ve Şirvan bölgeleri, Azerbaycan'da ipekböceği yetiştiriciliğinin gelişmesi için ana bölgeler haline gelmiştir. 1836'da İpekböcekçiliği sektörünü geliştirmek için Kafkasya'da İpekböcekçiliği ve Ticaret Endüstrisi Dağıtım Derneği kurulmuştur. 1843 yılında Azerbaycan'da Nuha'da kurulan "İpekböcekçiliği Uygulama Okulu" ham ipek alanında uzman yetiştirme yeri olmuştur. 1850'li yılların sonunda- 1860'lı yılların başında, Azerbaycan'da ipek üretimi önemli ölçüde artmıştır.⁹⁵

1850-1860'lı yıllarda Azerbaycan'da gelişen alanlardan biri de metal işleme endüstrisi olmuştur. Bu endüstrinin ortaya çıkışı ve gelişimi, petrol ve petrol arıtma endüstrisinin gelişimi ile yakından bağlantılıdır. Çünkü bu endüstriler, dökme demir, borular, kazanlar, tanklar, sondaj aletleri, makine aletleri, ekipman ve diğer teknik ekipmanlara büyük ihtiyaç duymaktadır. Geçmişte her fabrika, makineleri onarmak için kendi mekanik atölyelerini kurmuş, ancak daha sonra bu işi yapmak için büyük işletmeler kurulmuştur. Azerbaycan'da bu türden ilk girişim, 1858 yılında "Kafkasya ve Merkür" cemiyetinin yaptırdığı "tamir-mekanik atölyesi" adlı bir fabrika olmuştur. Bakü sanayi bölgesinde mekanik işletmelerle birlikte tersaneler ve iskeleler inşa edilmiştir. Bu iskelelerden ilki 1858'de "Kafkasya ve Merkür Cemiyeti" tarafından gemilerini onarmak için inşa edilmiştir.⁹⁶ 1853'te, "Prens V. Voronstov" adlı ilk buharlı gemi Kür Nehri üzerinde çalışmaya başlamıştır. 1858'de Kafkasya ve Merkür Cemiyeti, kurulmuştur.⁹⁷ 1860'ların sonlarında, Hazar Denizi'ndeki yelkenli gemi sayısı artmaya başlamış ve Astrahan'dan İran'a büyük miktarlarda kargo taşımıştır. 1850-60'lı yıllarda Azerbaycan'da kapitalist yapının oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu gelişmedeki en etkili neden petrol üretiminin artmasıydı. 1866'da petrol üretimi 591.820 pud⁹⁸ iken 1870

⁹⁴ Наси Нәсәнов, *XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bir Şimali Azərbaycan kəndinin tarixindən*, "Təhsil", Bakı, 2007, s. 29.

⁹⁵ Али Сумбатзаде, 257

⁹⁶ Amil Məhərrəmov, Habil Aslanov, *Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi*, Zərdabi LTD MMC, Bakı, 2008, s. 215.

⁹⁷ *Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры*, (Под ред. А. Н. Гулиева и В. Д. Мочалова) Акад. наук Азербайдж. ССР, Баку, 1955, с. 188.

⁹⁸ 16.3 kilogramlık ağırlık birimi.

yılına gelindiğinde bu miktar 1.704.465 puda yükselmişti.⁹⁹ 1867’de petrol üreten on beş fabrika bulunuyordu.¹⁰⁰

⁹⁹ С.Л.Першке, *Русская нефтяная промышленность ее развитие и современное положение в статистических данных*, тип. К.П.Козловского, Тифлис 1913, s. 5-6; Rusya’da petrol üretimiyle ilgili bkz: Александр Матвейчук, “Из истории начального периода акционерного учредительства в нефтяной промышленности России”, *Экономическая история. Обзорение* (Под ред. Л.И.Бородкина), Вып. 10, Москва 2005 (ss. 9-27).

¹⁰⁰ 1840 yılında Bakü’de petrol çıkarılması için açılmış 133 petrol kuyusu bulunurken bu sayı 1860’ta 232’ye ulaşmıştır. İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2009, s. 494.

İKİNCİ BÖLÜM.

RUS SÖMÜRGEÇİLİĞİ VE AZERBAYCAN PETROLÜ

2.1. 19. Yüzyılın Ortalarında Azerbaycan'da Petrol Endüstrisinin Oluşumu

2.1.1. Azerbaycan'da Petrolün Endüstriyel Üretimine Başlanılması

19. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da petrol endüstrisinin hızlı gelişiminin birçok nedeni vardır. Öncelikli olarak 19. yüzyılın 60'lı yıllarından itibaren Rusya'da ve dünyada endüstriyel ölçekte petrol kullanımı başlatılmıştır. Ayrıca Azerbaycan'da ucuz işgücü fazlaydı. Zengin petrol yataklarına sahip olan Azerbaycan petrolünün kalite değeri çok yüksekti. O dönemde henüz Rusya'da keşfedilmiş yeni yataklar yoktu. 19. yüzyılın ortalarına kadar Rusya'nın bazı bölgelerde uygulamaya koyduğu iltizam sistemi ve zorla çalıştırma, Azerbaycan'da kapitalist ilişkilerin gelişmesine engel olmuştur. 1864'te Abşeron petrol sahalarında Balahanı köylülerinin zorla çalıştırılmasının kaldırılması Azerbaycan'da petrol endüstrisinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1872'de hükümet, petrol endüstrisindeki iltizam sistemini kaldırmıştır. Zorla çalıştırma ve iltizam sisteminin kaldırılması, Azerbaycan petrol endüstrisindeki feodal üretim tarzının tamamen ortadan kaldırılması ve serbest kapitalist üretim tarzının gelişmesinin yolunu açmıştır. Bundan sonra petrol içeren araziler müzayedelerle satılmaya başlamıştır. Bu gelişme, petrol sektöründe yoğun bir gelişmeye yol açmıştır.¹⁰¹

Serbest rekabet koşullarında petrol endüstrisi hızla gelişmiştir. 1873-1883 yılları arasında Bakü'deki petrol üretimi 4'ten 60 milyon pud'a, yani 15 katına çıkmıştır. Petrol üretimindeki büyük artış, petrol fiyatlarında önemli düşüşe neden olmuştur. 19. yüzyılın 70'li yıllarının başında, Bakü'de 1 pud ham petrol 45 kopek iken, 70'lerin sonunda 30 kopek olmuştur.¹⁰²

Petrol üretiminin başarılı gelişimi, o yıllarda irili ufaklı düzinelerce petrol şirketinin ortaya çıkmasıyla da kolaylaştırılmış, 1878'de sayıları 112'ye ulaşmıştır. Aynı zamanda Bakü petrol bölgesinde birkaç büyük anonim şirket kurulmuştur. Ocak 1874'te, 7,5 milyon ruble sabit sermayeli "Bakü Petrol Derneği", 1879'da sabit sermayesi 3 milyon ruble olan "Nobel Kardeşleri" Ortaklığı ve diğer anonim şirketler

¹⁰¹ Ali Asker, Şeyma Güner, Merve Güner, "Azerbaycan kapitalist gelişim sürecinin...", s. 171.

¹⁰² Вячеслав Самедов, "Нефтяная промышленность Азербайджана в начале 70-80-х годов XIX века", *İRS*, Выпуск 3 (69), 2014 (с. 34-39), с.37.

faaliyete başlamıştır. 1970'lerde petrol üretimi ile birlikte petrol arıtma endüstrisi de önemli ölçüde gelişmiştir. 1873 yılında Bakü şehir yönetimi, şehir içinde petrol rafinerisi yapımını yasaklamış ve bu amaçla şehir dışında özel bir bölüm tahsis etmiştir. Bundan kısa bir süre sonra, burada "Kara Şehir"¹⁰³ ortaya çıkmıştır. Bu dönemde en önemli sorun, Bakü'deki petrol sahaları ile Kara Şehir fabrikaları arasında petrol boru hatlarının inşası olmuştur. 1877'de Sabunçu yerleşimi alanları ile Kara Şehir fabrikaları arasında Rusya'nın ilk petrol boru hattının inşaatı tamamlanmıştır. 1890 yılına gelindiğinde, Bakü petrol bölgesine yaklaşık 286 km uzunluğunda 25 petrol boru hattı döşenmiş ve bu borular vasıtasıyla petrol sahalarından fabrikalara günde 1,5 milyon pud petrol pompalanmıştır.¹⁰⁴

Balahanı-Kara Şehir petrol boru hattının inşasını yürüten Politeknik Derneği fahri üyesi V. Şuhov'un (1853-1939) ve Bakü-Batum Transkafkasya petrol boru hattı projesinin yazarı Profesör H. Sukin'in (1848-1924) faaliyetlerine dikkat edilmelidir. Daha sonra bu boru hattı, Bakü petrolünün dünya pazarına ulaştırarak Amerikan petrol politikasına karşı mücadeleye katkı sağlamıştır. Böylece 19. yüzyılın ortalarında Bakü petrolü Amerikan petrolünü Rus pazarlarında sıkıştırırken, dünya pazarına çıkmıştır. 1890 yılı sonunda Azerbaycan'dan petrol ürünleri ihracatını 3 büyük grup gerçekleştirmiştir: 10-12 milyon pud ihracat kapasiteli Bakü Standardı, 7-8 milyon pud gazyağına malik Nobel Kardeşleri Ortaklığı ve piyasalara 6-7 milyon pud ürün çıkarma potansiyeline sahip "Hazar-Karadeniz Derneği." Bakü'den petrol ürünleri ihraç eden şirketler arasındaki rekabet, onları dünya pazarında Amerikalılarla rekabette zayıflatmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında, petrol endüstriyel ölçekte kullanılmaya başlanmıştır. Azerbaycan'da petrol endüstrisinin gelişmesinin ilk aşaması, 1847'de mekanik olarak açılan kuyulardan petrol çıkarılmasıyla başlamış ve 1920 yılına kadar devam etmiştir. İlk defa 1847'de Bibi-Heybet'te, daha sonra Balahanı sahasında mekanik olarak açılan kuyulardan endüstriyel petrol elde edilmiştir. Söz konusu tarih Azerbaycan'da petrol endüstrisinin gelişiminin başlangıç yılı olmuştur.¹⁰⁵

¹⁰³ Kara Şehir (Qara Şəhər), bir zamanlar Bakü'nün çevre ilçelerini oluşturan güneydoğu mahallelerinin genel adıdır. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Kara Şehir, Azerbaycan'ın petrol endüstrisinin merkezi haline gelmiştir.

¹⁰⁴ Е.Ю.Туманова, *История нефтегазовой промышленности*, Северо-Кавказский федеральный университет, учебник, Ставрополь, 2017, с. 6.

¹⁰⁵ Экономика, Управление делами Президента Азербайджанской Республики, Президентская библиотека, <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl4.pdf>, [Erişim Tarihi: 29.03.2021]. с. 35

1859'da Surahanı'da ilk petrol rafinerisi açılmıştır. 1863 yılında Cavad Melikov, Bakü'de petrol arıtmada dünyada ilk kez soğutma sisteminin kullanıldığı bir gazyağı fabrikası kurmuştur.¹⁰⁶ Melikov'un buluşu Bakü'deki tüm yeni petrol rafinerilerinde uygulanmıştır. 1860'ların başlarında, Bakü'de birkaç petrol rafinerisi daha inşa edilmiştir. Ağustos 1861'de Pirallahı adasında Witte petrol rafinerisi faaliyete başlamıştır. Kışın, bu tesis Çeleken Adası'ndan teslim edilen ozokeritten parafin ve az miktarda gazyağı üretiyor, yaz aylarında ise işletme ham petrolün damıtılmasıyla uğraşıyordu. 1867'de Bakü'de 15 petrol rafinerisi faaliyet göstermekteydi.¹⁰⁷ 1871'de Azerbaycan'da Balahanı ve Bibi-Heybet sahalarında kuyuların mekanik sondaj yöntemiyle ticari petrol üretimi başlamıştır. Balahanı'da 1871'de açılan ilk kuyu, günde 70 varil (10 ton) petrol üretmekteydi.¹⁰⁸ 1873'ten başlayarak, Bakü civarında bir petrol arıtma bölgesi - "Kara Şehir" - ortaya çıkmıştır. Bir süre sonra, Keşle ve Ak Şehir'de petrol rafinerileri inşa edilmiştir. Bakü'de petrol endüstrisi ile birlikte başka endüstri alanları da gelişmeye başlamıştır: mekanik fabrikalar, atölyeler, tütün fabrikaları, buhar motorlu değirmenler vb. Mekanik sondaj teknolojileri tekniği ve teknolojisi geliştikçe, bir dizi yeni petrol sahası açılmış (Binegedi, Pirallahı Adası, Surahanı ve diğerleri), petrol üretim hacmi artmış, petrol endüstrisi ve petrol arıtma altyapısı gelişmeye başlamış, petrol çıkarılması, işlenmesi ve satışı için şirketler tesis edilmiştir.

Bakü petrol bölgesinde endüstriyel petrol üretimi hızla ilerlemiş ve 1886'da burada 400'den fazla kuyu açılmış, rafineri sayısı ve verimliliği her geçen yıl artmıştır. 1872'ye gelindiğinde, Bakü'de, yaklaşık 4,4 milyon pud gazyağı kapasiteli 57 petrol rafinerisi faaliyet gösteriyordu. Rafinerilerin sayısı, üretkenliklerinden çok daha hızlı artıyordu, çünkü bunların çoğu, günde 100 pud'dan fazla olmayan petrol işleyebilen, 8-54 pud kapasiteli 1-2 rafineri damıtma tesisine sahip küçük işletmelerdi.¹⁰⁹ Gazyağı ile birlikte, Bakü petrol arıtma endüstrisinde Rusya'daki endüstri ve taşımacılık alanında ihtiyaç doğrultusunda, önemli miktarda yağlama yağı üretmeye başlamıştır.

Kafkasya'da petrol ticaretinin gelişmesinde Rothshild ve Nobellerin rolünün farkında olan Mendeleyev, Bakü'deki teknik başarıların sadece büyük sermayeciler için

¹⁰⁶ İlham Əliyev, *Azərbaycan nefti dünya siyasətində*, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1997, s. 33.

¹⁰⁷ İlham Əliyev, s. 36.

¹⁰⁸ История развития нефтяной отрасли Азербайджана, Neftegaz.ru, 22 Temmuz 2011, <https://neftgaz.ru/analysis/history/329278-istoriya-razvitiya-neftyanoy-otrasli-azerbaydzhana/>, [Erişim Tarihi: 29.03.2021].

¹⁰⁹ Д.В. Новицкий, С.В. Кузьмин, В.В. Иванов, *История становления и этапы развития нефтегазовой промышленности*, Тюменский институт инженерных систем "Инновация", Тюмень 2017, с. 5-6.

mümkün olduğunu vurgulamıştır. Daha hafif olan kablolu sondaj yöntemini Bakü’de ilk kullananlar, Amerikan deneyimine dayanarak Rothshild’ler ve Nobeller olmuştur. Kablolu yöntem, daha kompakt ve verimli sondaj kulelerinin kullanılmasını mümkün kılmıştır. Bakü petrol arıtma endüstrisinin ürünleri ağırlıklı olarak Rusya ve Güney Kafkasya’nın iç pazarlarına ihraç edilirken, sadece küçük bir kısmı Bakü’de kullanılıyordu.

2.1.2. Petrol Endüstrisinde Yerel Girişimcilerin Rolü

Her ne kadar sömürge altında bulunsa da Bakü petrol tarihi, her şeyden önce, bir ölçüde Azerbaycan’ın milli sermayenin gelişim tarihidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan’ın sosyo-ekonomik gelişiminin karakteristik özelliği, Azerbaycan milli üretim evresine girmesi olmuştur. Nispeten kısa sürede milli sermaye, Azerbaycan ekonomisinin en önemli sektörlerinde ve özellikle petrol endüstrisinde lider konuma gelmiştir. İltizam sisteminin kaldırılmasının ardından petrol endüstrisine yatırım artmıştır. Rus hükümeti, bu alanın yüksek karlılığını göz önünde bulundurarak, bura alana Rus sanayicilerini hakim kılmak için çabalamıştır. Bazı durumlarda, Çarlık Hükümeti emekli subay ve memurlarına bu tür petrol sahalarını ücretsiz olarak bağışlamıştır.

19. yüzyılın ortalarında petrol sahalarının müzayedeye çıkarılması bunların bir kısmının Azerbaycanlı girişimciler tarafından alınmasına olanak sağlamıştır. Bunların arasında petrol endüstrisinin gelişiminde büyük rolü olmuş Hacı Zeynalabdin Takiyev, Ağa Musa Nağıyev, Şemsi Esedullayev, Murtuza Muhtarov ve diğer yerel girişimciler vardı. 1870’te H.Z. Takiyev’in küçük gazyağı rafinerisi olmuş ve 1872’de yüksek üretim nedeniyle o, “H.Z. Takiyev” şirketini kurmuştur. Bununla yetinmeyip bir yıl sonra kendisi ve iki ortağı Bibiheybet’te arazi kiralamış, ekipman satın almış ve petrol kulesi inşa ederek kuyu açmaya başlamıştır. Ancak beş yıl boyunca maliyetleri artsa da petrol çıkmamıştır. Çaresiz kalan ortaklar “zararlı iş”ten kurtulmaya karar vermişler. Zeynalabdin, yatırılan sermayeyi iade etmek zorunda kalmıştır. 1878’de dört kuyudan birinde petrol fişkırmıştır. O andan itibaren Takiyev’in şirketi önde gelen petrol şirketlerinden biri olmuştur. 1879’da Takiyev, şirketini İngiliz sermayesine satmaya karar vermiştir. 29 Ekim 1897’de Londra’da Rusya Petrol ve Sıvı Yakıt Üretimi Derneği

(veya Oleum) kurulduğunda, Takiyev Konsey'in altı üyesinden biri olmuştur.¹¹⁰ Ayrıca, 1876 yılında Rusya'da uygulanan "Ticaret ve Diğer Faaliyetlerde Bulunma Hakkına İlişkin Gümrük Yönetmeliği" Azerbaycan için de uygulandığında, Hacı Zeynalabdin Takiyev ikinci lonca tüccar sınıfına kabul edilmiştir.¹¹¹ 1877'de "H.Z. Takiyev ve Sarkisov Kardeşler" adında ticaret evi kurulmuştur. 1886 yılında H.Z. Takiyev bu işletmeye ait tüm malları almış ve yeni şirketini oluşturmuştur.¹¹² 1883'te Takiyev'e ait madenlerde 13 milyon pud petrol fişkırmıştır.¹¹³ Böylece, H.Z. Takiyev kısa sürede en büyük petrol sanayicilerinden biri olmuştur.

Petrol işletmeciliği tarihinde Murtuza Muhtarov'un adı, petrol arıtma teknolojisinin gelişimi ile ilişkilendirilmiştir. Oluşturduğu "Sözleşmeli Sondaj" ofisi, Bakü'nün Balahanı, Surahanı ve Sabunçu ilçelerinde petrol kuyularının sondajında önemli rol oynamıştır. Birkaç yıl sonra Murtuza Muhtarov, Bibi Heybet'te Sondaj Ekipmanları Fabrikası kurmuş ve bu fabrikada üretilen ekipmanlar yurt dışına ihraç edilmiştir. Bu tesis, Azerbaycan ve Çarlık Rusya'sının tamamında petrol ekipmanı üreten ilk kuruluş olmuştur.¹¹⁴

Ağa Musa, Kara Şehir'de özel petrol rafinerisi kurmuş, kendi sahalarından çıkardığı petrolün yanı sıra yabancı petrol şirketlerine petrol rafine etmiş ve karşılığında ücret almıştır. Ağa Musa mekanik atölye kurmuştur.¹¹⁵ Çar II. Nikolay, Ağa Musa Nakiyev'i "Petrol Kralı" olarak adlandırmış ve ona Üçüncü Derece Aziz Stanislav Nişanı ile ödüllendirmiştir vermiştir.¹¹⁶

Bakü'de ünlü petrol girişimcisi olarak bilinen Şemsi Esedullayev, inşa ettiği petrol kulelerinden birinden güçlü petrol fişkırmaları sonucunda zenginleşmiştir. Günde 10.000 ton petrol üreten kuyu, Bakü'nün petrol endüstrisinin tarihsel kayıtlarına dahil edilmiştir.¹¹⁷

¹¹⁰ Hacı Zeynalabdin Tağıyev: *El atası*, Biblioqrafik göstərici, Sumqayıt Şəhər Mədəniyyət və Turizm İdarəsi, Sumqayıt, 2016, s. 3-4.

¹¹¹ Nərgiz Məcidova, *Sərvəti və səxavəti ilə məşhur insan*, F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, Bakı, 2018, s. 4.

¹¹² Ərəstun Mehdiyev, *Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilin son rübündə*, Altay nəşriyyatı, Bakı, 2000, s. 27.

¹¹³ Əşir Bəşiroğlu, *Neft Milyonçuları*, Təknur, Bakı, 2016, s. 33.

¹¹⁴ Dilarə Ağamusa Nağıyeva, *Zamanın sorağında*, *Milyonçu Ağa Musa Nağıyevin fəaliyyəti və xeyriyyəçiliyi haqda*, Elm, Bakı, 2011, s. 21.

¹¹⁵ Manaf Süleymanov, *Ağa Musa Nağıyev*, Gənclik, Bakı, 1994, s. 4.

¹¹⁶ Oqtay, "Neftin kralı – Ağa Musa Nağıyev: Atam, atam, mənim də pulumu verin", *Xalq Cəbhəsi*, 11 yanvar 2012, № 4, s. 15.

¹¹⁷ Dilarə Ağamusa Nağıyeva, s. 20.

19. yüzyılın sonunda, Cavanşirov ve M. Muhtarov kardeşlerin fabrikaları petrol alanı ekipmanlarının onarımında uzmanlaşmıştır. M. Muhtarov ayrıca sözleşmeli sondaj yapan iki mekanik tesise sahip olmuştur. Bunlardan biri Sabunçu'da, diğeri - Bayıl'da inşa edilmiştir.

1890'ların başında petrol fiyatlarının düşmesi ve ekonomik krizin derinleşmesi, Bakü petrol şirketlerini Bakü Standardı adlı bir dış ticaret sendikası kurmaya zorlamıştır. Sendikanın kuruluş anlaşması Nisan 1891'de imzalanmış, H.Z. Takiyev, A. Saturov, G.M. Lianozov ve diğeri petrol sanayicileri bu birliğe katılmıştır. 1890'ların başında Bakü Standardı üyeleri 18 milyon pud gazyağı üretmiştir, bu da Nobel Kardeşlerin üretim kapasitesine eşitti.¹¹⁸ Büyük miktarda petrol ürününe sahip olmasına rağmen, "Bakü Standardı" dış pazarda bağımsız faaliyet gösterememiş ve Amerikalılarla rekabet edememiştir. Sendika Amerikan şirketleriyle anlaşmaya varmaya çalışsa da bu teklifler "daha büyük bir ticaret organı olarak kurulana" kadar kabul edilmemiştir. Bununla birlikte, Bakü Standardının ortaya çıkması, Batı sermayesinin dış ticaretteki konumunu sarsmıştır. İhraç edilen gazyağının çoğunun kaybıyla birlikte, Rothshild, eski güce sahip değildi. Yerel girişimcilerin ülke petrol endüstrisine önemli katkılarına rağmen, petrol endüstrisinin gelişimi büyük yatırımlar gerektiriyordu. Yerel sermaye bu kadar büyük yatırımlar yapamazken Rus sermayesi de bu güce sahip değildi. Bu durum, yabancı sermayenin Güney Kafkasya'ya yayılması açısından verimli bir zemin oluşturmuştur.

2.1.3. Azerbaycan'ın Petrol Endüstrisinde Yabancı Sermayenin Rolü

19. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'ın petrol endüstrisinin gelişimi yabancı sermayecilerin dikkatini çekmiştir. Petrol yataklarının zenginliği, ucuz emek ve büyük kar, Rus petrol endüstrisine yönelik döviz akışını hızlandırmıştır. Bu, 1 Mayıs 1880 tarihli Özel Toplantı'nın Bakü bölgesindeki petrol sahalarına yabancıların kabulüne ilişkin kararı ile kolaylaştırılmıştır. Rus petrol işine yabancı sermayeyi çekmenin ateşli destekçileri, Kafkasya'daki sivil birliğin şefi M. Golitsın ve Rusya Maliye Bakanı S.Yu. Witte olmuştur. 1872'de II. Aleksandr, ülkedeki petrol arazilerinin kullanımı için kiralama sistemini ortadan kaldırmayı ve büyük girişimcileri ve onların sermayelerini petrol sahalarının geliştirilmesine çekmeyi mümkün kılan Rusya Petrol Sahası ile ilgili

¹¹⁸ Ərəstun Mehdiyev, s. 64.

yeni kuralları onaylamıştır. Bu sayede, yabancı sermaye Kafkasya ve Transkafkasya'nın petrol endüstrisinde lider bir rol oynamaya başlamıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde Fransız, İsveç, Alman ve İngiliz sermayesinin Bakü petrol endüstrisine ilgisi bir hayli yoğundu. Çarlık Hükümeti, petrol üretimine yabancı sermaye çekmek için uygun koşullar oluşturmuştur. Rus Çarlığının ulusal sömürge politikasının bir sonucu olarak Bakü petrolü Rus-Ermeni ve Avrupa sermayesinin tekeline girmiştir. 1870 ve 1880'lerin ilk yarısında Rus sermayesi, Azerbaycan'ın petrol endüstrisinin oluşumunda belirleyici rol oynamıştır. Rus sanayicileri, büyük petrol sahalarını ele geçirerek petrol üretimi (%83,6) ve rafinaj (%65,5) alanlarında güçlenmiştir. Azerbaycan'ın ulusal sermayesinin petrol üretiminin aksine işleme endüstrisinde nispeten güçlü konuma sahip olmasına rağmen, Rus ve Ermeni girişimciler bir bütün olarak petrol endüstrisinde daha güçlü konuma sahipti. Aynı zamanda petrol sahalarını kiralamak ve üretimi organize etmek için büyük yatırımlar yapan Rus sanayicileri, satış pazarlarına girmek için bir ulaşım sistemi oluşturamamıştır.¹¹⁹

Yabancı sermaye girişi açısından bakıldığında, Bakü petrol endüstrisinin tarihinde üç husus dikkat çekmektedir: Nobel Kardeşlerin Petrol Üretimi Ortaklığı'nın ortaya çıkışı, daha sonra - A. Rothshild başkanlığındaki Fransız Hazar-Karadeniz petrol sanayi ve ticaret toplumu ve son olarak - İngiliz finansı. Bu hususların her biri, petrol işinin gelişiminde yeni bir aşamaya işaret ediyordu. Bakü petrolü tarihinde yabancı şirketlerin, özellikle de Nobel ailesinin yatırımlarından bahsetmemek mümkün değildir. Robert Nobel, Bakü'deki petrol endüstrisinin geleceğini ve başarısını anlayan ilk sanayici idi. Robert Nobel, kardeşi Ludwig'i petrol üretimine yatırım yapma konusunda ikna edebilmişti. Bakü petrol endüstrisinde teknolojik sıçrayış L.E. Nobel'in, bu alana gelişiyle yaşanmıştır. Onun gelişinden sonra, petrol endüstrisi hızla modernleşmeye başlamıştır: endüstriye bilimsel bir temel atılmış ve arkaik ilkel üretim yerine, ileri teknolojinin tüm başarılarıyla donanmış kapitalist bir endüstri yaratılmıştır. 1873'te Nobel Kardeşlerin Petrol Üretimi Ortaklığı'nı kurmuşlar.¹²⁰ Şirket petrol endüstrisini kısa sürede tekeline alabilmiştir. 1878'de, Nobel Kardeşler, maden ve rafinerileri birbirine bağlayan demiryolu inşaatına başlamış ve inşaat Nisan 1879'da tamamlanmıştır. Şirket nakliye giderlerini azaltmak için Hazar Denizi'ndeki petrol

¹¹⁹ Ərəstun Mehdiyev, *Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilin son rübündə*, Altay nəşriyyatı, Bakı, 2000, s. 44.

¹²⁰ Natig Aliyev, "The History of Oil in Azerbaijan", *Azerbaijan International*, Summer, 1994 (ss.22-23).

tankerini de satın almıştır. 1880'lerin ortalarında, Nobel Kardeşler petrol endüstrisine hâkim olmak için faaliyetlerini daha da genişletmiştir. Nobel Kardeşler Bakü petrol endüstrisinin öncü dönemini temsil etmiştir. Nobel Kardeşlerin girişimi Bakü petrolü endüstrisini finansal değil, teknolojik ve üretim açısından desteklemişler.

Batum limanı, petrol ürünlerinin Azerbaycan'dan dış pazara taşınmasında önemli rol oynamıştır. En büyük ihracat işletmesi S. Palaşkovsky tarafından kurulan Hazar-Karadeniz Petrol Endüstrisi Derneği olmuştur. 1884'te ihraç edilen 3,8 milyon pud gazyağının %44'ünden fazlası bu cemiyetin payına düşmüştür. Fakat ciddi mali sorunlarla karşı karşıya olan şirkette kontrol hissesi, 1886'da Parisli bir bankacı olan Rothshild tarafından satın alınmıştır.¹²¹ Hazar-Karadeniz Petrol Endüstrisi Derneği'ni yöneten Fransız bankacı Alfonso Rothshild, yeni kurulan şirketin büyük potansiyele sahip olması nedeniyle petrol üretimi, rafine edilmesine ve ihracatına önem vermiştir.¹²²

Kısa sürede Hazar-Karadeniz Petrol Endüstrisi Derneği, petrol üretimi açısından Rusya'da ikinci sırada yerini almıştır. Bu, Batı sermayesinin Azerbaycan petrol endüstrisindeki konumunu daha da güçlendirmiştir. Fransız sermayesinin yerel petrol endüstrisindeki ağırlığı, Rothshildlerin bir dizi küçük ve orta ölçekli Bakü işletmesine açtıkları krediyle büyük ölçüde kolaylaştırılmıştır. Rothshildlerden kredi alan işletmeler tüm ürünlerini onlara tedarik etmek zorunda bırakılmıştır. Bu finansal işlem çok kârlıydı, çünkü Rusya'da kredi oranı %6 iken, Paris'te kredi oranı %2,5-3'tü.¹²³ Bu kredi sözleşmeleri sayesinde, 1888'de Rothshildler, Transkafkasya demiryolunun vagonlarının neredeyse yarısını emrinde almıştır. Rusya'nın iç pazarına odaklanan Nobel şirketinin aksine, Rothshild'ler faaliyet alanı olarak dış pazarı seçmiş ve 1880'lerin sonunda Bakü gazyağı ihracatında ilk sıraya çıkmışlar. Sabit fiyatlarla aldıkları Bakü petrolünün yurtdışındaki en büyük tedarikçisi haline gelen Rothshild'ler, petrolün küresel pazardaki durumundan tam olarak faydalanabilmişler. 1890'dan itibaren Rothshild, mali gücünü kullanarak, Bakü petrol sanayicilerinin (135 küçük ve orta ölçekli işletme) önemli bir bölümünü çevresine toplamış ve Nobel grubuyla birlikte dış pazarlarda "etki alanları" dağıtmıştır.¹²⁴ Rothshild, Rusya'nın iç pazarlarına ve diğer

¹²¹ Ərəstun Mehdiyev, s. 43.

¹²² Dilarə Ağamusa Nağıyeva, s. 24.

¹²³ Л. Я. Эвентов, *Иностранный капитал в Российской промышленности*, Государственное социально-экономическое издательство, Москва, 1931, с. 103.

¹²⁴ Е.А. Зевелева, С.В. Лепилин, "Бакинский нефтяной район на рубеже XIX–XX веков: национальный капитал и иностранная экспансия", *История и педагогика естествознания №3*, 2019 (с. 47-50), с. 48.

ülkelere sevkiyat için gazyağı satın alıyordu. Bakü rafinerileri tarafından kendisine bağlı tesis sahiplerinin yükümlülüklerine uygun olarak üretilen kerosin (“ak neft”), dış pazarlarda satılmak üzere sadece kendisine teslim ediliyordu. Bu durum, tesis sahiplerini giderek daha bağımlı hale getirmiş ve onları Rothshild’in tüm gereksinimlerini koşulsuz olarak yerine getirmeye zorlamıştır. Çarlık yönetiminin, Rothshild’in Bakü petrol endüstrisine girmesi ve genel olarak yabancı yatırımlara yönelik tutumu belirsizdi. Yerel şirket sahipleri, yabancıların “eski Bakü sanayicilerinin nefes almasına izin vermemesinden” duydukları memnuniyetsizliği dile getirmekteydi. Sonuç olarak, sermaye kazanmış ve Haziran 1892’de kabul edilen yeni kurallara göre, yabancı şirketlere ve Yahudilere petrol içeren arazileri alma hakkı verildi. Nobel’ler ve Rothshild, zorlu bir pazar politikası izlemeye başlamış ve Bakü petrolünün dünya pazarına ihraç koşulları hakkında ikili anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma, Bakü sanayicisi H.Z. Takiyev’i petrol şirketini 5 milyon ruble karşılığında “Oleum” İngiliz tröstüne satmaya zorlamıştır. Bakü’de İngiliz sermayesi 1890’ların sonlarında ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, James Vishau liderliğindeki birkaç finans uzmanı burada üç firma kurmuştur. 1895-1898’de Kafkasya’nın petrol endüstrisine 8 İngiliz şirketi yerleşmiş, bunlardan 6’sı Bakü bölgesinde faaliyet göstermiştir. Bunlar Azerbaycan’ın en zengin petrol yataklarını sömürerek, kâr ettiler. 1903 yılına kadar İngiliz şirketleri Bakü petrol işletmelerine 60 milyon ruble yatırım yapmıştır.¹²⁵ Büyük sermaye yatırımı, burada endüstriyel ve teknik bir devrim gerçekleştirmeyi mümkün kılmıştır. “Oleum” şirketinin faaliyetlerinin özellikle oldukça karlı olduğu ortaya çıkmıştır. Daha önce H.Z. Takiyev’e ait olan kuyularda petrol o kadar fazla petrol çıkmıştır alıcılarına mümkün olan en kısa sürede tüm maliyetleri büyük bir kârla telafi etme fırsatı doğmuştur. Böylece Takiyev’in şirketi temelinde oluşturulan yeni şirket, ilk dört ayda 652 bin ton petrol üretmiştir. Financial News gazetesinin tahminlerine göre, bu petrol hacminin satışından elde edilen yıllık kâr 3 milyon rubleden fazla olmalıydı (Oysaki Takiyev’in şirketi sadece 5 milyon ruble karşılığında satın alınmıştır). Tabii ki, bu çok yüksek bir sonuçtu ve gazete, kendi görüşüne göre “pratik olarak tükenmez” kaynakları elde eden İngilizlere “mükemmel vaatlerde” bulunmuştur.¹²⁶ Ancak 1900-1903 krizi, İngiliz

¹²⁵ А.А. Фурсенко, *Нефтяные фойны (конец XIX - начало XX в.)*, Издательство Наука, Москва, 1985, с. 21.

¹²⁶Е.А. Зевелева, С.В. Лепилин, с. 49

sermayesinin akışını önemli ölçüde askıya almış ve Bakü'deki genişlemesinin ilk aşamasına son vermiştir.

2.4. Petrol Endüstrisi Mevzuatının Oluşumu

17 Şubat 1872 tarihli kanunla İltizam Sisteminin¹²⁷ kaldırılmasının ardından, Azerbaycan petrol endüstrisinin gelişmesinde ve canlanmasında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İltizamın kaldırılması sonucunda petrollü toprakların özelleştirilmesi, petrol üretimi, satışı ve taşınmasını düzenleyen kanunların, kararların kabul edilmesi ve eski kanunların güncellenmesi petrol endüstrisinde birincil mevzuatın oluşumuna yol açmıştır. “Petrollü Toprakların Hazineye Devrine Dair” 9 Şubat 1890 tarihli kanundan önce petrol mevzuatında kabul edilen belgelerin hiçbiri genel nitelikte olmamış, petrol üretimin belirli alanlarını kısmen kapsamıştır. Örneğin, 1877’de “Petrol Sahalarının Ayrıcalıklı Asker ve Memurlara Verilmesi Hakkında” kanun, 1886’da kabul edilen “Ham Petrol ve Petrol Ürünlerinin Deniz Yoluyla Taşınması Hakkında” kararname ve “Hazar Denizi ve Karadeniz Arasında Petrol Boru Hattı Derneğinin Kurulmasına İzin Verilmesi Hakkında” yasa ve benzeri kanunlar petrol endüstrisinin belirli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sınırlı alanlara belirli sürelerle uygulanmıştır. Yukarıdaki belgelerden farklı olarak, “Petrollü Toprakların Hazineye Devrine Dair” kanun genel nitelik taşımış ve Bakü petrol endüstrisinin genel ihtiyaçlarına uygun biçimde tasarlanmıştır. Petrol endüstrisi mevzuatının nasıl ve ne şekilde oluşturulduğunu anlamak için petrol yataklarının engellenmeden gelişmesini ve petrol endüstrisinin genişletilmesini öngören bu yasayı incelemek gereklidir.

2.5. Petrollü Toprakların Hazineye Devrine Dair Kanun (9 Şubat 1890)

Köylülere toprak verilmesini öngören 1870 tarihli Tarım Kanununun Bakü’ye uygulanması bazı ekonomik nedenlerden dolayı 15 yıldan fazla sürmüş ve tam olarak tamamlanmamıştır. Köylüler para karşılığı veya kredi karşılığı devletten kendi pay

¹²⁷ Azerbaycan'da Rus hakimiyetinin kurulmasından sonra petrol sektörü millileştirilmiştir. Belirli zamanlarda, 1808-1824, 1826-1834 ve 1850-1872'de devlet petrollü toprakları bir miktar para karşılığında belirli kişilerin kullanımına vermiştir. İltizam sistemi olarak bilinen bu sistem sırasında petrol kuyular, genellikle tüccar olmak üzere girişimcilere çoğu zaman dört yıl süreyle devredilmiştir. Bu süreç içerisinde belirli girişimciler, devlet hazinesine vergi ödeyerek petrol üretimini tekelleştirmişlerdir. Tekelleştirmenin etkisiyle petrol endüstrisinin gelişimi bir müddet aksamıştır.

toprağını alabilmiştir.¹²⁸ Ancak, köylüler genelde bu ödemeleri yapamadıklarından toprağı özelleştirememiştir. Daha yeni yeni kendi topraklarını sahibi olma şansı kazanan köylülerin aslında zengin petrol yataklarının üzerinde yaşaması gerçeğinin ortaya çıkması, onların durumunu olumsuz etkilemiştir. Rusya İmparatorluğu Bakanlar Kurulu tarafından Abşeron Yarımadasında yaşayan köylülere verilen arazi paylarının kullanım kurallarının yeniden değerlendirilmesi ve bu arazilerden petrollü topraklarının ayrılmasını öngören 9 Şubat 1890 tarihli “Petrollü Toprakların Hazineye Devrine Dair” Kanun kabul edilmiştir. Bu kanunla Abşeron Yarımadasında petrol endüstrisi bakımından yararlı sayılabilecek tüm topraklara devlet tarafından el konulmuş ve farklı petrol şirketlerin bu toprakları özelleştirilmesine olanak sağlanmıştır.¹²⁹

Bir dizi jeolojik araştırma sonucunda Abşeron Yarımadasının belirli bir bölümünün kullanım açısından yeterli petrol rezervine sahip olduğu keşfedilmiştir. Bakü'nün petrolle zengin topraklarının, petrol üreten diğer yerlerden önemli bir farklılığı vardır. Bakü'nün petrollü toprakları sınırlı alanları kapsasa da bu sınırlı bölgeler kaliteli ve büyük petrol rezervlerine sahipti. Karşılaştırma için, Amerika'nın Pennsylvania, California, Texas eyaletlerinde petrol yatakları çok geniş bir alanda yer almasına rağmen, petrol küçük hacimlerle toprak altında eşit olarak dağılmıştır. Bakü petrolünün bu özelliği, toprakların devlet tarafından köylülerden alınmasına yol açmıştır.¹³⁰

Bu dönem Abşeron Yarımadası'nın tüm toprakları 11 köy topluluğunun arazi paylarının bir parçası olmuştur. Kamu topraklarının köylülerden alınması süreci aslında daha önceden başlatılmıştır. Bu yöndeki ilk faaliyetler Devlet Mülkiyet Bakanlığı tarafından başlatılmıştır. Mülkiyet Bakanının Bakanlar Kurulu'na yaptığı 18-19 Ocak 1890 tarihli 63 Sayılı raporda, bu toprakların köylülerden alınması gerekçelendirilmiştir. Rapora göre, bu topraklar tarım açısından verimli olmadıklarından köylüler petrolle zengin bu topraklardan yalnız mera (otlak) olarak yararlanmışlardır. Ayrıca, hazineye mahsus toprağın altını kullanma hakkına sahip olmayan köylüler petrol arazilerini almaya çalışan petrol girişimcileriyle kaçak anlaşmalar yaparak yasaları ihlal etmiştir. Bakanlar Kurulu, yukarıda belirtilen bilgilere dayanarak, 9 Şubat 1890 tarihli yasayla Devlet Mülkiyet Bakanına belirli yetkiler vermiştir:

¹²⁸Ş. Həsənov, “Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında kredit sistemi və Rusiya Dövlət Bankının Bakı şöbəsinin yaradılması”, *Bakı Universiteti Xəbərləri*, №3, Bakı, 2014 (ss. 144-150), s. 145.

¹²⁹ Ə.B. Mehdiyev, *Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilin son rübündə*, Altay nəşriyyatı, Bakı, 2000, s. 24.

¹³⁰ İsrəfil İsmayılov, s. 9-10.

-Abşeron Yarımadası'ndaki devlet köylerinin hazine topraklarından petrol topraklarının çıkarılması;

-Petrollü topraklardan çıkarılan köylülerin ödüllendirilmesi;

-Petrol üretimin acil görülmediği arazilerin geçici olarak köylülere bırakılması.¹³¹

Petrollü toprakların doğrudan hazineye devredilmesine ilişkin koşullar ve prosedür, 20 Şubat 1891'de Devlet Mülkiyet Bakanı tarafından onaylanan "Abşeron Yarımadasındaki Petrollü Devlet Topraklarının Devlet Köylülerinin Arazi Paylarının Dışında Tutulmasına İlişkin Kurallar" ile belirlenmiştir. Bu kuralların temel hükümlerini şöyleydi. İlk maddede, hazineye ait petrollü arazilerinin köylülerin toprak paylarından çıkarılması öngörülmüştür. Köylülerin tam ve sürekli kullanımına bırakılan ev ve ona bitişik toprak parçasının dışında, tüm köylü toprak türlerinin köylülerden alınması belirtilmiştir. Köylülerden toprak alındığında, onlara tarıma yararlı başka arazilerin verilmesi veya köylülerin hazine ve toprak vergilerini ödemekten muaf tutulan arazilerle ödüllendirilmesi planlanmıştır. Köy topluluğu üyeleri tarafından keyfi olarak farklı girişimcilerle yapılan kira sözleşmeleri yürürlükte kalacak ve kiralar hazine yararına devredileceği açıklanmıştır. Bahçeler, bağlar ve tarıma uygun arazilerin her onda biri için hazineye 25 kopek ödeme yapılarak köylülerin geçici kullanımına verilmesi belirtilmiştir. Aynı şekilde, her yıl bir hektar arazi başına 5 kopek ödeme yapmak koşuluyla, mera ve otlakların toplulukların kullanımında bulunacağı vurgulanmıştır.¹³² Yasanın fiili uygulaması, yani petrol üreten arazilerin köylülerden alınması Bakü Vilayeti Devlet Mülkiyet Departmanı tarafından gerçekleştirilmiştir. Yerel otorite, söz konusu departmana yardım etmek konusunda görevlendirilmiştir. Köylülere geçici olarak verilen topraklar, gerek duyuldukça köylülerden alınmış ve petrol endüstrisinin ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmıştır.

2.6. Petrol Endüstrisi Kurallarının Oluşturulması (3 Haziran 1892 Kanunu)

Petrol mevzuatının düzenlenmesinde en önemli gelişmelerden biri 3 Haziran 1892 tarihinde kabul edilen Petrol Endüstrisi Kurallarının kabul edilmesidir. Bu gelişme, pratikte uygunluğu kanıtlanmış ve daha önce verilen kuralları açıkça ifade eden ve

¹³¹ Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz: *Azərbaycan nefti dünya siyasətində*, [5 kitabda] (Tərt. İ.Əliyev, A.Muradverdiyev), II. Kitab, "Azərbaycan", Bakı 1997, s. 65.

¹³² Miryusif Mirbabayev, s. 35.

kısmen yeni normlar oluşturan bir sistem öngörmüştür. Kuralların belirlendiği tarihe kadar petrol üretimi, satışı ve taşımacılığıyla bağlı yürürlüğünü korumuş kararlar tek mevzuat çerçevesinde toplanmasıdır. Yani petrol endüstrisinin geçerli tüm kararları bir belgede toplanmıştır. Tüm bu materyaller, 1893 tarihli Maden Tüzüğü'nün yeni metnine dördüncü bölüm şeklinde eklenerek yayınlamıştır. Petrol endüstrisinin önemli normları, bu bölümdeki altı alt başlık halinde verilmiştir. Başlıklar sırasıyla “Genel Kararlar”, “Hazine Arazilerinde Petrol Kaynaklarının Araştırılmasına Dair Hükümler”, “Hazine Arazilerinde Petrol Üretimi İçin Arazi Tahsisi Hakkında Kararlar”, “Bilinen Petrollü Hazine Toprakları Hakkında Kararlar”, “Hazine Arazilerinde ve Özel Arazilerde Petrol Kaynaklarının Gelişme Koşulları Hakkında Kararlar” ve “Petrol Boru Hatları Hakkında Kararlar” olarak adlandırılmıştır. Bu kararlar 75 madde şeklinde verilmiştir ve Maden Tüzüğü'nün 541-615. maddelerini kapsamıştır. Yukarıda belirtilen başlıklar altında toplanan kurallar, petrol alanındaki tüm önemli kararları kapsayan bir kodifikasyon gibi görünse de hiçbir zaman petrol ticareti alanında hükümetin düzenleyici faaliyetlerini tam olarak kapsayamamıştır. Bu bakımdan Bakanlar Kurulu tarafından Devlet Mülkiyet Bakanına petrol yasalarının uygulanmasında ortaya çıkabilecek her türlü sorun ve yorum konusunda karar alma hakkı verilmiştir. Genel olarak bu kanunda köylülerin kendi arazilerinde petrol üretiminin yasaklanması, petrollü toprakların devlet yönetimine geçirilmesi, girişimcilere satılması ve kiralanması, petrol kaynaklarının araştırılması, petrol borularının geliştirilmesi vb. konu yer almıştır.¹³³ Ayrıca, 3 Haziran 1892 tarihli kanuna göre petrol endüstrisinin genel ihtiyaçlarını karşılamak için özel bir fon oluşturulmuştur. Bu fonun gelirleri, petrol endüstrisinin girişimcilerinin vergilendirilmesi yoluyla elde edilmiştir. Girişimciler, madenden çıkarılan her pud petrol için 1/50 - 1/20 kopek arası bir ödeme yapmışlardır. Toplanan gelirlerle yol yapımı, hastane ve okul inşaatı gibi projeler gerçekleştirilmiştir.¹³⁴

Kanunla ilgili bazı konuların uygulanabilmesi için “Petrol Endüstrisi Kongresi”nin düzenlenmesi konusunda bir yönetmelik kabul edilmiştir. Yönetmelik, kongre konseyinin amacını, oluşumunu, zamanını, yerini, teşkilatını ve kapsamını, üyelerinin seçim usulünü, temsilcilerin hak ve sorumluluklarını, vergilerin kesin miktarını ve yöntemini, kullanımını tanımlayan diğer birtakım hükümleri tanımlamıştır. Petrol endüstrisinin yıllık kongrelerinde Konsey adına daimî bir yürütme organının

¹³³ *Azərbaycan nefti dünya siyasətində*, s. 66.

¹³⁴ S.G. Balayev, *Əbədi odlar ölkəsinin nefti*, Azərneşr, Bakı, 1969, s. 67-68.

kurulması, Bakü maden bölgesinin genel yaşam koşullarının düzenlenmesi açısından büyük önem taşımıştır, Bu Konseyin görevleri arasında, her bir önceki Kongre'nin kararlarının uygulanması, iki Kongre arasındaki dönemde Konsey gündemindeki konuların değerlendirilmesi vs. yer almıştır.¹³⁵ Petrol endüstrisi kurallarının tek mevzuatta toplanması, petrol sanayisinde uygulanacak kurallar için bir zemin oluşturmuştur. Bazı eksik yönlerine nazara dönemsel açıdan değerlendirildiğinde, kanun yeterince işlevsel ve düzenli olduğu gözükmektedir. Kanun petrol endüstrisini sadece ekonomik açıdan ele almamış, aynı zamanda kamuya yararlı hastane, okul yapımı gibi faaliyetleri de hızlandırmıştır.

20. yüzyılın başlarında, Azerbaycan'da yarı feodal toprak mülkiyetinin varlığına rağmen birçok toprak sahibinin kapitalist sisteme geçişinin, ticaret ve sanayi sermayesinin güçlenmesinin bir sonucu olarak kapitalist üretim tarzı hakimdi. Bu dönem, ekonomik hayatın her alanında, özellikle petrol endüstrisinde kapitalist üretim tarzının gelişmeye başladığı dönemdir. Genel olarak, kapitalist üretim tarzı ülkenin sosyo-ekonomik yapısına hâkim olsa da Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısında feodal ilişkilerin bir kısmı devam etmiştir. Bu ilişkiler aşağıdaki şekilde karakterize edilebilir:¹³⁶

1) Feodal-bağımlı: Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgaline kadar, toprak ağaları çok büyük arazilere sahip olmuş, bazı köylüler kişisel olarak özgür olsalar da toprak sahiplerine bir şekilde bağımlı kalarak kullandıkları araziye göre vergi ödemiştir.

2) Yarı ataerkil ve yarı doğal: Küçük bir arazisi veya birkaç büyükbaş hayvanı olan köylüler, kapalı hayat sürmüştür. Onların bazıları kendi ailelerinin ihtiyaçları için halı dokumacılığı veya diğer ev eşyalarının üretimi ile uğraşmıştır. Bu tür çiftlikler, tarım üreticilerinin üçte birinden daha azını kapsamıştır.

Azerbaycan'da köylülerin zümrelere ayrılması, bir kısmının kırsal burjuvaziye, büyük bir kısmının ise yoksul köylülere dönüşme süreci önemli ölçüde hızlanmıştır. Bağımsız çiftlik sahipleri, "kolçomak" adlanan büyük toprak akaları, tüccarlar ve sermaye temsilcileri, kırsal burjuvaziye oluşturmuştur. Kırsal kesimdeki yoksul ve topraksız köylüler ise emeğini satmak zorunda kalmıştır. Burjuva toplumu nüfusunun

¹³⁵ Ərəstun Mehdiyev, s. 84.

¹³⁶ *Azərbaycan tarixi 1900-1920-ci illər*, V cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Elm, Bakı, 2008, s. 18.

ana parçası olan işçi sınıfının oluşumu, Azerbaycan tarihinde önemli bir olaydı. Bunun nedeni, kapitalist sanayinin hızlı gelişimi ve çalışanların verimli şekilde yoğunlaşması ile ilişkilendirilmiştir. 1897’de Azerbaycan’daki işçi sayısı 150.000’den fazla olmuş ve 1917’de sayıları 240.000’e ulaşmıştır (180 bin sanayi, 60 bin tarım işçisi).¹³⁷

Azerbaycan köylerinde köylülerin sömürülmesi de esasen kapitalist sömürü olmuştur. İşçilerin toplu protestoları, Azerbaycan köylülerinin artan memnuniyetsizliği, Azerbaycan toplumunun tüm kesimlerinin siyasi ve ideolojik aktivasyonu için nesnel koşullar yaratmıştır. Ayrıca Rusya’daki kitlesel siyasi eylemler de Azerbaycan’ın siyasi durumuna etkisiz kalmamıştır. İlk Rus Devrimi’nin etkisiyle burada durum karışmış ve hükumeti hedefe alan eylemler başlamıştır.

2.7. Petrol Endüstrisinde Durum

20. yüzyılın başında Azerbaycan ekonomisinde petrol endüstrisi esas rol oynamaya devam etmiştir. Azerbaycan 1898’de petrol üretiminde ABD’yi geride bırakarak dünyada ilk sırada yer almış ve 1901’de Bakü dünyanın yarısından fazlasını (672 milyon pud) ve Rus petrol üretiminin %95’ini sağlamıştır.¹³⁸

Vladikavkaz demiryolunun (Port-Petrovsk-Bileceri) Bakü kolunun inşaatının tamamlanması, Transkafkasya hattını tüm Rusya demiryolu ağına bağlamıştır. 1900 yılında Demiryolları Bakanlığı akaryakıtın demiryoluyla taşınmasına ilişkin kuralları onaylayarak, petrol yakıtlı sanayi ve taşımacılığın sağlanmasını hızlandırarak taşımadaki birçok engelleri ve gecikmeyi ortadan kaldırmıştır.¹³⁹

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Hazar’da deniz taşımacılığının gelişimi, burada üretilen petrol ürünlerinin zamanında ihracatına bağlı olan Bakü sanayi bölgesinin ekonomisinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bakü sanayi bölgesinin ürünlerinin deniz yoluyla ihracatı, Hazar filosunun gelişmesi için teşvik edici faktörlerden biri olmuştur. Petrol, Azerbaycan’ın doğal kaynakları arasında önde gelen hammaddeydi. Kısa bir süre için petrol kuyuları alan iltizamcılar, sanayinin gelişmesi için gerekli olan sermayeyi üretime yatırmakla ilgilenmemiştir. Petrol talebindeki artış, petrol endüstrisinin gelişimini geciktiren tüm nedenlerin ortadan kaldırılmasını

¹³⁷ М.А. Адонц, С.С. Алияров, Ш.Ш. Маршани, “Многонациональный состав и классовое единство пролетариата Закавказья”, *Формирование рабочего класса в Закавказье*, Тбилиси, 1974, (pp. 106-107), с. 106.

¹³⁸ *Azərbaycan tarixi 1900-1920*, s. 24.

¹³⁹ В.Л. Степанов, *Нефтяная политика С.Ю.Витте в Закавказье (1892-1903)*, ВТЭ №2, 2018 (с.с. 136-145), с. 138.

gerektirmiştir. Petrol endüstrisinin teknik olarak yeniden teçhizatı, özellikle sondaj ekipmanlarının geliştirilmesi büyük öneme sahipti. Petrol mühendisliği endüstrisini geliştirmek için düşük güçlü mekanik tamir atölyeleri temelinde, eski petrol firmaları, ilk petrol mühendisliği tesisleri oluşturulmuştur. Petrol endüstrisinin teknik olarak yeniden donatılmasına katkıda bulunan ana noktalar şunlardı: 1) Petrol kuyularının derin pompalara muazzam miktarda aktarılması; 2) Darbeli delme yönteminin daha üretken bir yöntemle, yani dönüşlü usulle büyük ölçüde değiştirilmesi; 3) Buhar motorlarının elektrik enerjisi ile hızlı yer değiştirmesi.¹⁴⁰

1900-1903 yıllarında dünya ekonomik krizi Rusya'yı da etkilemiş ve petrol endüstrisinde birçok sorunların oluşumuna yol açmıştır. 1901-1903'te, arama, sondaj ve petrol arıtma hacmi azalmış, işletme kuyularının sayısı 1924'ten 1850'ye, üretim 673 milyondan 598 milyon puda, petrol endüstrisindeki işçi sayısı 27.673'ten 23.435 kişiye düşmüştür. Bu yıllar boyunca 91 rafineriden 86'sı kalmış, ancak gerçekte sadece 57'si çalışmıştır. Talebin düşmesi nedeniyle Bakü'de devasa petrol rezervleri birikerek piyasanın kırılganlığını artırmıştır. 1900-1902'de, Bakü'de ortalama yıllık ham petrol fiyatı 2,3 kez, gazyağı 3,4 kez, petrol kalıntısı ise 2 kez düşmüştür. Bu, özel şirketlerin gelirlerinde bir düşüşe, birçok orta ve küçük rekabetçi olmayan işletmenin yıkılmasına ve petrol üretimindeki yoğunlaşmanın daha da artmasına neden olmuştur. Maliye Bakanlığı krizle başa çıkmaya çalışmıştır. Haziran 1901'de Maliye Bakanı S.Yu. Witte, petrol fiyatlarının düşmesine sebep olan nedenleri tartışmak için petrol sanayicileri ve yerel yönetim temsilcileriyle özel toplantılar yapan S.İ. Gulişambarov'u Bakü'ye özel olarak görevlendirmişti. Maliye Bakanının emriyle petrol yataklarının kirası %30 azaltılmış ve bazı girişimcilere kredi tahsis edilmiştir.¹⁴¹ 1900-1903 krizinden sonra, petrol endüstrisinde sondajın azaltılması, petrol üretimi ve ihracatındaki kademeli düşüş gözlemlenmiştir. İlerleyen tarihlerde sondaj daha da yavaşlamıştır.

2.8. 17 Haziran 1912 Tarihli Yeni Petrol Kanunu

12 Haziran 1912'de kabul edilmiş yeni petrol kanunu, Madencilik Tüzüğü'nün en son neşrine, özel petrol endüstrisi ile ilgili IV. Bölümün ayrı bölümü olarak "Petrol İçin Özel Siparişlerin Kapalı Kabul Edildiği Devletin Petrol Topraklarının Hizmete Alınması

¹⁴⁰Д.В. Новицкий, С.В. Кузьмин, В.В. Иванов, *История становления и этапы развития нефтегазовой промышленности*, Тюменский институт инженерных систем "Инновация", Тюмень 2017, с. 24.

¹⁴¹ В.Л. Степанов, с. 142.

Üzerine” başlığıyla dahil edilmiştir (madde 775-816). Bunlar, “Devlet Petrol Topraklarının Sözleşmeler Kapsamında İşletmeye Alınmasına İlişkin Kurallar” (madde 775-798) ve “Özel Petrol Siparişleri İçin Kapalı Devlet Petrol Topraklarının Arama, Petrol ve Doğal Hidrokarbon Üretimi İçin Açık Artırma Yapılmadan Devrine İlişkin Kurallar”dır (madde 799-816).¹⁴²

17 Haziran 1912’de Çarlık hükümeti, “Hazineye Ait Petrol Topraklarının Sözleşme Kapsamında Kiralama Kuralları”nı kabul etmiştir. Yeni düzenlemeye göre, müzayedeye sunulan petrol sahası için kiracının yıllık ödemesi gereken asgari kiralama oranı belirlenmiştir. Asgari normun üzerinde üretilen petrol, devlete %20’lik hisse tahsis edilerek kiracıya bırakılmıştır. Her petrol sahası için devlet 100.000 (daha sonra, hatta 400.000) manat depozit almıştır.¹⁴³Ticaret ve Sanayi Bakanı, 17 Haziran 1912 tarihli kanunun ilk maddesine (“Devlet Arazilerinin Sözleşmeli Olarak Kiralanması Hakkında”) dayanarak, şahısların petrol üretimi başvuruları için listelenmiş tüm arazilerin kapatıldığını ilan edilmesinin gerekli olduğuna dair Senato’ya bilgi sunmuştur. 1912’de kabul edilen petrol endüstrisini düzenleyen belgeler, esasen üç ayrı kanundan, yani “Müzayedelerde Madencilik Yasası”, “Keşif Yasası” ve “Kırsal Hisseli Arazilerden Devlet Topraklarına El Konulmasına İlişkin Yasa”dan oluşmuştur. “Müzayedelerde Madencilik Yasası”nın temel amacı, toprak sahibinin petrol sahaları açısından zengin olan toprak altını hazinenin çıkarlarının daha iyi sağlanması koşuluyla kullanması olmuştur. Adından da belli olduğu üzere “Keşif yasası”nın amacı jeolojik keşiftir ama bu yasaya esasen, petrol içerdiği varsayılan topraklar özel siparişlere kapatılmıştır. Devlet petrol fonunu artırmağı amaçlayan üçüncü yasa da ise keşfedilen devlet toprakları meselesi üzerinde durulmuştur.

2.9. Petrol Dışı Sanayi Alanlarının Durumu

Kapitalizmin yükselişi döneminde Azerbaycan’da da birçok sanayi alanı şekillenerek gelişmiştir. Bakır yatakları ile zengin olan Gedebe’de büyüyen madencilik sektörünün ürünleri, Bakü’deki sanayi sektörleri için gerekli birer hammaddeydi. Bölgelere göre dağıtılan pamuk ve ipek endüstrileri için de aynı şey söylenebilir. Azerbaycan sanayisinde inşaat malzemeleri, gıda ve diğer ürünler önemli bir rol oynamamıştır. Dolayısıyla Azerbaycan sanayisinin çeşitli sektörlerinin gelişiminde

¹⁴²İlham Əliyev, s. 68.

¹⁴³T.Ə. Əzizov, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində, (ümumi tarixi icmal)*, “Zaman”, Bakı, 1997, s. 11.

hâkim olan eşitsizlik, farklı bölgelerdeki hammadde zenginliğinden kaynaklanmıştır. Örneğin Bakü'de petrol, Gedebeý'de bakır, Hazar Denizi'nde, Araz ve Kür nehirlerinde balık, Şeki ve Ordubad'da ipek, Kür-Araz ovalarında pamuk elde edilmiştir. Azerbaycan'ın diğer kısmı tarım alanı olmuştur. Bu yerlerde ticari tarım ürünleri üretilmiştir.¹⁴⁴

Bakü'nün hızla artan nüfusuna gerekli gıdanın sağlanması için gıda endüstrisi genişlemeye başlamıştır. O dönemde ilk sırayı un öğütme ve pirinç arıtma gibi işletme alanları almıştır. Az topraklı ve topraksız köylüler, gıda endüstrisindeki işçilerin ana kaynağını oluşturmuştur. Bu işçiler arasında kısmen yabancılar da vardı.

1905'te H.Z. Takiyev, A.B. Guliyev, H.A. Rzayev, A.B. Aliyev, M.S. Kerimov, R.K. Babayev, M. ve A. Resulov kardeşleri, sanayinin un öğütme ve pirinç arıtma işletmesinin toplam üretiminin %25'inden fazlasına sahip olmuştur. 1907'de Bakü'de fırıncılık yapan 192 işletme faaliyette olmuştur. Bu işletmelerin çoğu Azerbaycanlıların olmuştur. Makarna, maden suyu, buz, şekerleme ve benzeri üretimler için olan fabrikalar gibi bir dizi küçük gıda endüstrisi alanlarında faaliyet gösteren bu işletmeler basit kapitalist iş birliği biçiminde örgütlenmiştir.¹⁴⁵ Gıda endüstrisinde, özellikle balıkçılığın önemini vurgulamak gerekir. Balık endüstrisindeki istihdam potansiyeli, diğer endüstri alanlarından farklıydı. Böylece toplam işgücünün %70'i bu sanayide yoğunlaşmıştır.¹⁴⁶ Azerbaycan'ın tarımsal yaşamında bahçecilik özel bir öneme sahipti. Bu sektörlerin gelişim nedeni, bir yandan Azerbaycan'ın iklim koşulları, diğer yandan Azerbaycan ile Rusya'nın iç vilayetleri arasında deniz ve kara yoluyla düzenli iletişim kurulması ve bu yerlerde bahçe ürünlerine olan talepten kaynaklanmıştır. Şarap, konyak üretimi, ipek vb. bir dizi endüstrinin gelişimi de bununla ilgili olmuştur.

Azerbaycan'da pamuk yetiştiriciliğinin gelişmesi nedeniyle yeni bir sanayi alanı, yani pamuk işleme endüstrisi ortaya çıkmıştır. Pamuk yetiştirilen bölgelerdeki ilk fabrikalar küçük ve verimliliği düşük işletmelerdi. Beygir gücüyle veya elle çalıştırılan, gerekirse bir yerden başka bir yere taşınan pamuk çırçır makinelerinden oluşmuştur. Bir süre sonra gazyağıyla çalışan motorlar ortaya çıkmıştır. Bu durum, gerekli ekipmanla

¹⁴⁴ *Azərbaycan tarixi XIX əsr*, s. 14-15.

¹⁴⁵ Dilarə Seyidzadə, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar*, Azərbaycan Respublikası "Kitab" cəmiyyəti, Bakı, 1998, s. 23.

¹⁴⁶ X.T. Vəliyeva, "XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda yeyinti sənayesi fəhlələrinin təşəkkülü tarixindən", *Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, № 2, 2009 (ss. 101-106), s. 102.

donatılmış bina ve yetenekli ustalara olan gereksinimi artırmıştır. Böylece pamuk çırçır ve pamuk işleme tesisleri ortaya çıkmış ve sayıları zamanla artmıştır.

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da tütün yetiştiriciliğinin gelişmesi için olumlu koşullar vardı. Tütün yetiştiriciliği en çok Zagatala bölgesinde ve Nuha, Cavanşir, Şuşa, Guba ve Şamahı bölgelerinde yaygınlaşmıştır. Azerbaycan'da tütün yetiştiriciliği karlı bir sektör olmasına rağmen tütün yetiştirme alanları 2,5 kattan fazla artmamıştır. 1900'de 238 desyatın arazide tütün yaprağı yetiştirilirken, 1914'te bu rakam 587 desyatine yükselmiştir. 1902'den beri tütün ihracatına yüksek gümrük vergilerinin uygulanması, İran'a tütün ihracatına neredeyse son vermiştir.¹⁴⁷

20. yüzyılın başlarında sanayinin gelişmesi, zanaat üretiminin pek çok alanında büyük değişikliklere neden olmuştur. Ancak aynı zamanda, kent ve kırsal nüfusun yaşamında önemli rol oynayan marangozluk, demircilik, inşaat malzemeleri üretimi gelişmeye devam etmiştir. El sanatları endüstrileri arasında halı dokumacılığı daha yaygın ve gelişmiştir. Bakü vilayetinin Guba ilçesi, tüm Güney Kafkasya'da halı dokumacılığında ilk sırayı almıştır. 1912 yılında Guba ilçesine bağlı 111 köyden 97'sinde 39.979 kişi yani toplam nüfusun %22,7'si halı dokumacılığı yapmıştır.¹⁴⁸ Ayrıca halı dokumacılığını geliştirmek için Bakü, Şuşa, Yelizavetpol, İmamgulukend ve Nahçıvan'da eğitim atölyeleri açılmıştır.¹⁴⁹

1900 ile 1903 arasında ağır sanayi üretimi %15'ten %37'ye kadar azalmıştır. Güney bölgelerde mineral ve sıvı yakıt üretiminde de düşüş yaşanmıştır.¹⁵⁰ Bakır endüstrisinde işlerin nispeten küçük olmasına rağmen, bu alan Azerbaycan'da hala önemli yer kapsamıştır. Ana merkezi Lahıc'da 100'den fazla bakır çömlek atölyesi vardı.¹⁵¹ Endüstrinin hızlı gelişimi ve buna bağlı nüfus artışı, inşaat işlerinde önemli bir artışa ve inşaat malzemesi üretiminde artışa yol açmıştır. 1905 yılında Keşle'de kurulan tesis, artan çimento talebi nedeniyle Kafkasya'nın ilk çimento fabrikası olmuştur. 1913 yılında yaklaşık 140 işçi ile çok büyük bir sanayi kuruluşu haline gelmiştir.

¹⁴⁷İyirminci əsrin əvvəllərində Azərbaycanada kənd təsərrüfatı və fəhlələrin vəziyyəti, 3 sentyabr 2020, <https://kafkazh.com/iyirminci-esrin-evvellerinde-azerbaycanda-kend-teserrufati-ve-fehlelerin-veziyyeti/>, [Erişim Tarihi: 10.04.2021].

¹⁴⁸П. Гугушвили, *Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX—XX вв.*, Тбилиси, 1941, с. 149.

¹⁴⁹*Обзор фабрик и заводов Закавказского края, с планом Балаханской нефтяной площади*, Тифлис, 1894, с. 253.

¹⁵⁰Tofiq Vəliyev, “XX əsrin əvvəllərində Şərqi Slavyan ölkələrinin sənaye tarixindən”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, №2, 2011, s. 70.

¹⁵¹Q. Quliyev, İ. Tağızadə, *Metal və xalq sənətkarlığı*. Bakı, 1968, s. 22.

2.10. 20. Yüzyılın Başlarında Sanayi Çalışanlarının Grevleri

20. yüzyılın ilk yıllarında kapitalist üretim tarzına uygun şekilde teknik yenilikler endüstrinin bazı alanlarında uygulanmaya başlamıştır. Kapitalizmin gelişmesi sonucunda olarak, feodal ilişkiler daha da sarsılmış ve emtia üretiminin emtia-kapitalist üretime dönüşümü daha da genişlemiştir. Kapitalist üretim tarzının ortaya çıkardığı uyuşmazlıklar işçiler arasında ekonomik ve sosyal taleplerin ileri sürüldüğü protestoların yaşanmasına neden olmuştur. 1 Temmuz 1903'te başlayan Bakü işçilerinin grevi, daha sonra Bakü sanayi bölgesi, Güney Kafkasya ve Rusya'nın güneyini kapsayan genel bir işçi grevi haline gelmiştir. 1900-1903 sanayi krizinin sonucu olarak, işçilerin sosyal durumu kötüleşmiş, siyasi hakları ihlal edilmiş ve girişimcilerin ve çarlık hükümetinin keyfiliği grevin başlamasına yol açmıştır.¹⁵²

Greve katılan yaklaşık 50.000 işçi, “Yaşasın sosyalizm”, “Yaşasın özgürlük”, “8 saatlik mesai”, “Maaşları artırın”, “Tutuklu protestocuları serbest bırakın!” sloganlarıyla Çar yönetimin protesto etmek için sokaklara çıkmıştır. İşçilerin protestoları RSDİP'nin Bakü Komitesi tarafından yönetilmiştir. Grev sonucunda depolar, maden tankları ve diğer birikim yerlerinde petrol birikirken, denizciler gemiye petrol taşımamışlardır. Şehir meydanına toplanmış grev yapan denizcileri polis dağıtmış, savaş gemilerindeki işçileri, denizcileri, kaptanları ve teknisyenleri gemilere yükleme yapmaya zorlamıştır. Grev üç hafta kadar sürmüştür. Hükümet ağır cezai tedbirler alarak grevi sonlandırmağa çalışmıştır.¹⁵³ 1905-1907 Devrimi sırasında Azerbaycan'da işçi gösterileri devam etmiştir. 1905 yılının ilkbahar ve yazında işçi grevleri ve köylü gösterileri sıkça yaşanmıştır. Bakü, Gence, Ağstafa, Yevlah ve Hacıgabal'da demiryolu işçileri de grev yapmıştır. Yaz aylarında grev hareketi, Bakü'deki tüm sanayi kuruluşlarının dörtte üçünü kapsamıştır.¹⁵⁴

1900'den 1903'e kadar 112.000 işçi çalıştıran 3.000'den fazla işletme kapatılmıştır. Bu koşullar altında, işçilerin siyasi faaliyeti artmıştır. Bu dönemde işçi hareketinin ekonomik grevlerden siyasi grevlere dönüşmesi Bakü'de birçok protestoya yol açmıştır. 4 Nisan 1912'de Sibirya'daki Lena altın madenlerinde 3.000 işçinin katıldığı barışçıl gösteride ateş açılması Azerbaycan'daki grev hareketine ivme

¹⁵² *Монополистический капитал в нефтяной промышленности России, 1883-1914 : документы и материалы*, [составители: А.Н. Гулиев ... и др.]. Академия Наук СССР, Москва 1961, с. 696.

¹⁵³ Manaf Süleymanov, *Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1987, s. 14.

¹⁵⁴ Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində, melumatlar.az, <https://melumatlar.az/blog/8946/azerbaycan-xx-esrin-evvellerinde>, [Erişim Tarihi: 10.04.2021].

kazandırmıştır. 7 Mayıs'ta Nuha'da başlayan grev, 12 Mayıs'ta 6.000 kişinin katıldığı genel greve dönüşmüştür. Grev, 15 Mayıs'ta işverenler ve işçiler arasında bir sözleşme imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Sözleşmeye göre iş günü kısaltılmış, ücretler kısmen artırılmıştır. 1913-1914 yıllarında grev ve gösteri sayısı artmıştır. Temmuz 1913'te Bakü'deki grev hareketi önemli ölçüde genişlemiş ve 25 Temmuz'da genel grev olmuştur. 1 Haziran 1914'te greve 40.000'den fazla işçi katılmıştır.¹⁵⁵

Petrol sahalarıyla ilgili 12 Haziran 1900'de yayınlanan yeni kurallar, sabit ücret ödemesini, üretilen petrol miktarının aynı veya nakit olarak tahsil edilmesi gereken kısmını (hisse indirimi) hazineye kesinti ile değiştirmiştir. Hazineye yapılan kira ödemelerinin miktarı, hissenin büyüklüğü yılın her yarısı için ortalama döviz fiyatı üzerinden hesaplandığından, tamamen petrolün piyasa fiyatına bağlı olarak belirlenmiştir. Bu sistem, özellikle en düşük kira koşullarında araziye sahip olan eski petrol firmaları açısından faydalı olmuştur. İkinci durum, bu şirketlerin açık artırmada son derece yüksek bir petrol payı indirimi yüzdesi (%60-70'e kadar) teklif etmelerine ve böylece rakiplerin ortaya çıkmasını önlemelerine izin vermiştir. Daha önce, 14 Mayıs 1900'de, petrol arama ve üretimine izin verilen nispeten az araştırılmış petrol içeren arazilerle ilgili düzenlemeler onaylanmıştır. Bunun dışında, 20. yüzyılın başında örtülü biçimde "özel hizmetler için" arazi dağıtımını uygulaması yaygınlaşmış, yani keşif çalışması bahanesiyle farklı kişilere araziler tahsis edilmiş, "yüzeysel kullanım" için köylü topluluklarıyla hileli anlaşmalar yapılmıştır.¹⁵⁶

1904 Aralık grevi sırasında, Rusya'da ilk kez, işçiler ve girişimciler arasında "Mazot Anayasası" adı verilen toplu sözleşme imzalanmıştır. Greve yaklaşık 50.000 işçi katılmıştır.¹⁵⁷ Bu grev, ilk olarak Balahanı ve Bibiheybet İşçi Örgütü'nün 12 Aralık çağrısına katılan Hazar-Karadeniz Cemiyeti'nin grevi ile başlamıştır. Sanayi işçilerinin yanı sıra ticaret, ulaşım ve küçük atölyelerdeki işçiler de 14-17 Aralık tarihlerinde greve katılmıştır. Grev gittikçe yaygın bir hale gelmiş ve 13 Aralık'ta kurulan Grev Komitesi tarafından yönetilmiştir. Komitede A. Çaparidze, İ. Fioletov, A. Stopani yer almıştır. Grev Komitesi petrol işverenlerine sunulması için 34 maddelik bir talep hazırlamıştır. Taleplerin çoğu ekonomik içerikliydi. Grev hareketinin kesintisiz şekilde devam ettiğini

¹⁵⁵İyirminci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və fəhlələrin vəziyyəti, <https://kafkazh.com/iyirminci-esrin-evvellerinde-azerbaycanda-kend-teserrufati-ve-fehlelerin-veziyyeti/> [Erişim Tarihi: 10.04.2021],

¹⁵⁶ В.Л. Степанов, с. 138.

¹⁵⁷ İradə Bağirova, *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi partiyaları və təşkilatları (1900-1917)*, "Elm", Bakı, 1997, s. 33.

gören petrol girişimcileri, talepler üzerinden pazarlık yapma zorunda kalmıştır. Grevciler ve petrol işverenler tarafından seçilen 15 üyeden ibaret komisyon, 15 Aralık'tan itibaren ortak görüşmeler yapmış ve 30 Aralık'ta "Mazot Anayasası"nın imzalanması sonucunda başarıyla sona ermiştir.¹⁵⁸ Bu gelişme, işçilerin grev hareketi açısından büyük başarıydı. Şunu da belirtmek gerekir ki grev sonunda Bolşeviklerin kazanmasına izin vermek istemeyen Şendrikovlar, "ekonomik teröre", petrol kulelerinin yakılmasına el atmıştır. Madenlerde konuşan İ. Şendrikov, işçileri greve devam etmeye çağırarak yeni talepler hazırladığını söylemiştir. Hazırlanan yeni şartlar doğrultusunda, 30 Aralık'ta, çok sayıda işçiyle çevrili Elektriçeskaya Sila fabrikasında Rus işçi hareketi tarihindeki ilk toplu sözleşme imzalanmıştır.¹⁵⁹

1904 Aralık grevi özel önemi haiz bir hareketti. Zira bu grev sonucunda, maden işçilerinin maaşları artırılmış ve diğer bazı ekonomik talepler karşılanmıştır. Petrol sanayicileri ile işçiler arasındaki toplu sözleşmeye uygun olarak, petrol sanayicileri aşağıdakileri üstlenmiştir: çalışma gününü 9 saate düşürmek, günlük mesai saatleri dışında işi iptal etmek, düzenli gece çalışmasını özel bir kadro aracılığıyla yürütmek, onların iş gününü 8 saatten fazla yapmamak, işçilere kibarca davranmak, sondaj işçileri ve daha ağır işlere yükümlü işçiler için asgari ücreti belirlemek, vb. Hesap kitaplarının Rus olmayan işçilerin anadillerinde ve anladıkları dilde yayınlanmasına ilişkin hükmün sözleşme şartlarına dahil edilmesi önemli bir olaydı. Toplu sözleşmenin imzalanması, Azerbaycanlı işçilerin hakları için mücadele tarihinde bir dönüm noktası olmuş, çıkar ve taleplerini savunma bakımından yeni fırsatlar doğurmuştur.¹⁶⁰ 1904 toplu iş sözleşmesinin şartları sıkça ihlal edilmiştir. Bu durum Bakü işçilerinin yeni protestolarına neden olmuştur. Grevlerin tekrarlanmasını önlemek amacıyla 1906'da Çar II. Nikolay'ın emriyle birkaç şehirde şehir başkanlığı (gradonaçalstvo) görevi ihdas edilmiştir. Bu şehirler St. Petersburg, Moskova, Kiev, Tiflis ve Bakü olmuştur.¹⁶¹ Fabrika Müfettişliğine göre 1907-1909 yılları arasında petrol ve ilgili sanayilerde her yıl ortalama 50.379 işçi çalışmış ve aralarındaki kaza sayısı her yıl 5.635 olmuştur. Yani 100 işçi başına 11,2 kaza yaşanmıştır. Kazalar derecelerine göre üç gruba ayrılmıştır: 1) Ölümcül kazalar; 2) Çalışma yeteneğini (tamamen ve eksik olarak) kaybetmeye neden

¹⁵⁸Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində, melumatlar.az, <https://melumatlar.az/blog/8946/azerbaycan-xx-esrin-evvellerinde>, [ErişimTarihi: 10.04.2021].

¹⁵⁹İradə Bağirova, s. 34.

¹⁶⁰Dilarə Seyidzadə, s. 33.

¹⁶¹Manaf Süleymanov, s. 15.

olan kazalar, 3) Çalışma yeteneğinin geçici olarak kaybıyla sonuçlanan kazalar.¹⁶² 1904-1906'da yalnızca Balahanı ve Bibiheybet bölgelerindeki kazalar, Rusya'daki tüm kazaların onda birini ve bu bölgelerdeki madenlerin işçileri, ülkedeki tüm fabrika işçilerinin ellide birini oluşturmuştur. Genel olarak, Bakü petrol endüstrisindeki yaralanma ve ölümlerin sayısı, Rus madencilik endüstrisinden daha yüksek olmuştur.¹⁶³

1908'de Bakü işçileri sıkça siyasi ve ekonomik taleplerle grevler yapmıştır. Grevler Bolşevik ve işçi örgütlerinin yönlendirmesiyle gerçekleşmiştir. 1980'deki grev dalgası Nobel Kardeşler, Adamov, Kokorev, Mirzayev, Musa Nakiyev, Kukasov, Şemsi Esedullayev, Rothshild ve diğer şirketleri, özel madenleri ve fabrikaları ve diğer işletmeleri kapsamıştır. Bu grevler petrol arazisi ve fabrika sahipleri için pahalıya mal olmuştur. Zarar, milyonlarca manatı aşmış, petrol üretimi keskin bir şekilde düşmüş, greve katılım sağlayanların sayısı 47 bine ulaşmıştır.¹⁶⁴

2.11. Petrol Endüstrisinde Tekelleşme, Yerli ve Yabancı Sermaye

2.11.1. Tekelleşmenin Temel Aktörleri

Tekelleşme öncesi kapitalizmin gelişmesi ve tekelci kapitalizme geçiş için temel koşullar; ana endüstri alanlarının gelişmesi, üretimin yüksek derecede yoğunlaşması ve toplumsallaşması, aynı zamanda sermayenin merkezileşmesi olmuştur. Tekelleşme genelde yeni endüstrileri (kömür, petrol ve metalürji), özellikle de teknik olarak gelişmiş ekipmanlarla donatılmış kuruluşları kapsamıştır. Daha sonra ulaşım ve makina imalat endüstrilerinde, “Vagon Üretim Tesisleri Birliği”, “Bakü Gazyağı Rafinerileri” ve “Yedi Firma Birliği” sendikaları petrol üretimi ve rafinaj işletmelerinin %97'sini bir araya getirmişti.¹⁶⁵ Azerbaycan'ın petrol endüstrisinin özelliklerinden biri, bir grup büyük kapitalist şirketin yanı sıra çok sayıda küçük ve orta ölçekli şirketi bir araya getirmesiydi. Ayrı ayrı petrol şirketlerinin birleşme çabalarının 19. yüzyılın 90'larından bu yana artması ve 20. yüzyılın başlarından itibaren petrol üretiminde yoğunlaşması daha yaygın hale gelmiştir.

¹⁶²Polad Xəlilov, “XX əsrin əvvəllərində Bakı neft sənayeçiləri qurultaylarında fəhlə məsələsinə dair”, *Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, № 4, 2013 (122–127), s. 125.

¹⁶³Polad Xəlilov, s. 123-124.

¹⁶⁴Manaf, Süleymanov, s. 123.

¹⁶⁵Tofiq Vəliyev, *Ümumdünya tarixi: Suallar və cavablar. Ən qədim zamanlardan çağdaş dövrədək (Ən qədim zamanlardan 1640-cı ilədək)*, Xəzər, Bakı 2003, s. 71.

1900'lerin başında, "Nobel Kardeşler" ve Rothshild'in "Mazut" topluluğu bir kartel anlaşması (Nobmazut) imzalamıştır. Her iki şirket de petrol ürünlerinin satışını tamamen tekeline almış ve yüksek kar elde etmek için iç pazarda koordineli bir ticaret politikası izlemeyi taahhüt etmiştir. 1900'de, petrol üretiminin yüzde 21'ini ve petrol ihracatının yüzde 40'ını onlar oluşturmuştur. 1901'de Hazar Denizi üzerinden Rusya'nın iç bölgelerine ihraç edilen gazyağının %57'si, ağır yakıtın %43,5'i ve makine yağlarının %67,5'i Nobel ve Rothshild'e ait olmuştur.¹⁶⁶ 1900'lere kıyasla Bakü petrolünün fiyatı 1911'de %50, 1912'de %86 artmıştır. Bunun nedeni, temel amacı Azerbaycan halkına ait bu değerli doğal kaynağı yağmalamak olan Avrupalı ve Çarlık Rus petrol şirketlerinin izlediği siyasetten kaynaklanmaktaydı. Bu konuda üç büyük şirket, yani Rusya'nın sahip olduğu "Produgl", Nobel kardeşlerin "Nobel Mazut" ve İngilizlere ait "Royal Dutch Sell" dikkat çekmiştir. "Nobel Mazut", hazır gazyağının %77'sinin ve kalan petrol ürünlerinin %56'sının satışını oluşturmuştur.¹⁶⁷ 20. yüzyılın başında Azerbaycan petrol endüstrisinde uluslararası sanayi ve finans birlikleri kurma süreci tamamlanmıştır. 1912'de Paris'teki "Dreyfus ve Rothshild" bankası hisselerinin %80'i ve daha sonra %10'u "Shell"e geçmiştir. Böylece, "Royal Dutch Shell" in Bakü petrolüne giden yolu açılmıştır. Kısa süre sonra "Mazut" un hisselerinin büyük bir kısmı "Shell" in elinde toplanmıştır. Böylelikle "Rothshild" Bakü'nü terk etmiştir. Bunun için iki sebep olmuştur: birincisi, "Rothshild" dış pazarda "Standard Oil" ile rekabet edememiştir ve yurtiçinde Nobel Kardeşlerin üstünlüğünü inkâr etmek imkansızdı. "Rothshild'in" yerini alan "Shell", böylece Nobel Kardeşler ve "Rothshild" arasındaki bloğu oluşturma tehlikesini ortadan kaldırmış ve bunun yerine, Nobel ile birlikte "Standard Oil" in Bakü'ye girme planları bir hayale dönüşmüştür.¹⁶⁸

2.11.2. Yüzyılın Başlarında Petrol Endüstrisinde Yerli ve Yabancı Sermaye

Yirminci yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan ekonomisinin temelini petrol endüstrisi oluşturmaktaydı. Bu da sebepsiz değildi. Zira 19. yüzyılın sonunda, Rusya'nın bir sömürge bölgesi olan Azerbaycan'ın başkenti Bakü, Çarlık hükümetinin kararıyla

¹⁶⁶*Azərbaycan Tarixi, XIX əsr*, s. 21.

¹⁶⁷Cəbi Bəhramov, "Bakı nefti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi taleyi", *Xalq qəzeti*. Bakı, 2 iyun 2018, s. 6.

¹⁶⁸Nazim Rza İsafilev, *Odlu məmləkət*, Mütərcim, Bakı 2002, s. 47.

petrol üretiminin merkezi haline gelmiştir. Petrol arazilerinin satışının düzenlenmesi, kısa sürede büyük miktarda yerli ve yabancı sermaye akışına neden olmuştur.

20. yüzyılın ilk yıllarında ticaret ve sanayi burjuvazisinin Bakü ile birlikte, Azerbaycan'ın diğer şehir ve ilçelerindeki konumu güçlenmiştir. Azerbaycan ekonomisinin kendine özgü gelişimi, bölgelerde çok uluslu burjuvazinin şekillenmesine neden olmuştur. Burjuvazinin önemli kısmı Azerbaycanlılar, Rus ve Ermeni sermayesinin temsilcileri yer almıştır. 1900-1903 ekonomik krizi ve sonrasında, Rus hükümeti hemen hemen tüm Bakü işletmelerinin finansmanını (kredi şeklinde) askıya almış ve yönetimleri üzerindeki kontrolünü neredeyse kaybetmiştir. Kriz yıllarında büyük şirketlerle rekabet edemeyen küçük ve orta ölçekli şirketler için ihracat konusu ölüm kalım meselesi olmuştur. Bu şirketler rekabet etmek için ihracat sendikası projesi hazırlamışlar. Hükümet başlangıçta bu fikri memnuniyetle karşılamıştır. Bakü Kerosin Rafinerileri Birliği şeklinde bir sendika kurulması konusu, 1901 yılının sonunda 16. Bakü Petrol Endüstrisi Kongresi'nde tartışılmıştır. Kongre, seçilmiş komisyona bir sendika anlaşması taslağı hazırlama talimatı vermiştir. Büyük şirketler sendika kurulmasına itiraz etmemiştir. Komisyon, 1902 yılının haziran ayında St. Petersburg'da "Nobel Kardeşler", "Hazar-Karadeniz Topluluğu", "A.İ. Mantaşov ve K°", "Hazar Şirketi", "Gazyacı Şirketi" ve diğer şirketlerin katılımıyla bir toplantı yaparak ihracat birliği kuruluşuna ilişkin çalışmalar konusundaki raporu ele müzakereye açmıştır. Fakat, müzakereler sırasında şirketler arasındaki anlaşmazlıklar ve başka nedenlerle ortak sonuca varılmamıştır. Hükümet tavrını değiştirerek ihracat sendikası oluşturma fikrini desteklememiştir. Geniş petrol depolarına sahip olan, kendi madenlerinde petrol çıkarılmasını sağlayan "Nobel Kardeşleri", "Hazar-Karadeniz Topluluğu", "Hazar Şirketi" ve diğer güçlü firmalar, fazlasıyla kalmış ürünlerini depolamayan sanayicilerin petrolünü ucuz fiyattan almıştır. Bununla ilgili olarak Bakü'den İngiliz konsolosu şöyle yazmaktaydı: "Rusya'da ve yurtdışında gazyacı ve yakıt satışını kontrol eden büyük şirketler muazzam kar ediyorlar."¹⁶⁹

Azerbaycan'da banka sermayesi ile sanayi sermayesinin birleşmesinin önemli sonuçlarından biri, 1912'de Rus petrol şirketinin kurulması olmuştur. 7 büyük Rus bankası ile İngiliz ve Fransız bankaları onun organizatörü olmuştur. Bu şirketlerin esasını "G.M. Lianozov ve oğulları" şirketi, "Neft" Rus Şirketi, "A.İ. Mantaşov ve K°" ve "Kaspi" şirketi oluşturmuştur. Bu kadar büyük bir kuruluşun amacı, Rus petrol

¹⁶⁹ *Azərbaycan tarixi, XIX əsr, s. 20-21.*

endüstrisini dize getirmek ve “Nobel Grubu”nun faaliyetlerini sınırlandırmaktı. Bu hedefe ulaşmak için şirket ticaret ve nakliye grubu yaratmıştır. Grup, sonuç olarak 79 petrol istasyonunun, 23 geminin ve 29 mavnanın kontrolünü ele geçirmiştir.¹⁷⁰ Petrol endüstrisinin tekelleşmesi, Abşeron petrol yataklarının özellikle yabancı kapitalistler tarafından barbarca sömürülmesi, tüm kapitalist sistemi çökmeye itmiş, tüm endüstrideki teknik ilerlemeyi yavaşlatmıştır.

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da petrol üretiminin azalmasına yol açan başlıca sebeplerden biri, 1905 yılından sonra petrol sahipleri (yerli ve yabancı) arasında patlak veren kıyasıya rekabetti. Bir diğer neden ise başta yabancılar olmak üzere petrol sahiplerinin petrol yataklarının doğru işletilmesiyle ilgilenmemeleriydi. Petrol sahiplerinin sondaj kulesi sayısını artırarak ve kuyuların daha derin sondajını yaparak petrol üretimini artırma girişimleri, bazen sondaj kulelerinin ortalama geçirgenliğinin ve üretim hızının artmasına ve bazı alanlarda verimliliğin düşmesine neden olmuştur. Ancak kuyuların üretim hızındaki artış belli bir zamana kadar devam etse de beklenen sonucu vermemiştir.

2.11.3. Petrol, Yerel Kapitalizm ve Aydınlar

1902’den 1920’ye kadar olan dönem, petrol sahalarının yabancılar tarafından sömürülmesiyle karakterize edilmiştir. Bu yüzden Azerbaycan petrol endüstrisi Amerikan petrol endüstrisinin gerisinde kalmaya başlamış, ancak dünya pazarında ana hammadde tedarikçisi konumunu koruyabilmiştir. Rus ve yerel girişimciler, petrol endüstrisinden ve Azerbaycan ekonomisinin diğer alanlarından sistemli bir şekilde sıkıştırılmışlar. Buna rağmen, birkaç yerli yatırımcı Azerbaycan’ın petrol endüstrisinin gelişimine katkı sağlamaya devam etmiştir. 20. yüzyılın başında, petrol alanında milli girişimcilerin konumları gözle görülür şekilde güçlenmiştir. 20. yüzyılın başında petrol arıtma endüstrisinde Azerbaycanlı sermayecilerin sayıca az olmasına rağmen, 1914 yılı itibariyle 83 şirketten 58’i Azerbaycanlılara ait idi. Milli iş adamları petrol kuyusu açma ve petrol ekipmanlarının onarımı konusunda güçlü idi.¹⁷¹ Dört fabrika, büyük Azerbaycanlı kapitalistlere- Ş. Esedullaev’e, M. Nakiyev’e, G. Vezirov’a ve I.

¹⁷⁰ П. В. Волобуев, “Из истории монополизации нефтяной промышленности дореволюционной России (1903-1914 гг.)”, *Исторические записки*, 1955, Т. 52 (с.с. 80-111), с. 100.

¹⁷¹ Dilarə Seyidzadə, s. 23.

Hacinski'ye ait idi. Milli sanayiciler H. Z. Takiyev, M. Nakiyev, Ş. Esedullayev, H. Dadaşov vd, sadece işletmelerin ve deniz gemilerinin değil, aynı zamanda konumlarını daha da güçlendiren ticarethanelerin de sahibi idi. H.Z. Takiyev, Azerbaycan petrol endüstrisinin gelişmesinde birçok önemli sorunun çözümüne katılmıştır. “Bakü Standardı”, “Bakü Gazyağı Tesisleri Sahipleri Birliği”, “Hazar Gemi Sahipleri Sendikası” gibi Bakü petrol endüstrisinin bir dizi derneklerinin girişimcisi olmuştur. Bu grupların amacı iç pazardaki büyük şirketlere direnmek ve ülkenin petrol ürünlerini dünya pazarına getirmek olmuştur.¹⁷²

1908-1910'da Bakü petrol üretim bölgesinde 60 Azerbaycanlı girişimci ve onların emrinde 80 şirket faaliyet göstermiştir. Bunlardan sekizi yılda 1 milyon pудdan fazla petrol üreten girişimciler arasında yer almıştır. 1913-1914'te petrol üretimi yapan 165 petrol şirketinden 48'i, yani %30'u Azerbaycanlı girişimcilerin emrinde olmuştur. Petrol arıtma endüstrisi alanında 1906'da faaliyet gösteren 77 tesisten 20'si milli sermayeye ait olmuştur. Bakü'de üretilen gazyağının beşte biri onların payına düşmüştür.¹⁷³

1913'e gelindiğinde, petrol endüstrisindeki milli sermayenin konumu önemli ölçüde güçlenmiştir. Sekiz milli şirketin bir milyon pудdan fazla petrol ürettiğini belirtmek gerekir: “Musa Nakiyev” - 6.8, “Şemsi Esedullayev” - 6.7, A.S. Malikov - 5.6, M.T. Mirbabayev - 1, 3, Emiraslanov kardeşleri - 1.2, Malikov ve Mahmudov - 1.5, “Baht” - 1.6, “Naftalan Petrol Sanayi Derneği” - 4.9 milyon pud. Bakü'nün milyoner firmaları arasında, toplam petrol üretiminin yaklaşık yüzde 30'u bu işletmelere ait olmuştur. İ. Hacinski, Aşurbeyov kardeşleri, M. Selimov, H.B. Alekberev madenlerde 500.000 ila bir milyon pud petrol üreten petrol sanayicileri arasında olmuşlar. Genel olarak, milli işletmelerin payı yüzde 15'e ulaşmış ve Bakü bölgesindeki petrol üretiminin 1/6'sını oluşturmuştur.¹⁷⁴

Böylece, milli burjuvazi, ekonominin birçok sektörlerinde faaliyetinin engellenmesine rağmen, petrol endüstrisinde belirli bir konuma sahiptir.

Avrupalı kapitalistler Robert Nobel, Fransız bankacı Rothshild, Amerikan petrol kralı Rockheller ve Bakü petrolüyle zengin olan Rus hükümetinin Maliye Bakanı S. Witte vs. için her Azerbaycan'ın çıkarları hangi bir şekilde önemli değildi. Bu yüzden,

¹⁷² М. Дж. Ибрагимов. *Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма*, “ЭЛМ”, Баку, 1984, с. 104.

¹⁷³ *Azərbaycan tarixi, XIX əsr*, s. 62-63.

¹⁷⁴ Dilarə Seyidzadə, s.18.

Azerbaycan'ın mili bir burjuvaziye ihtiyacı vardı. O dönemde Azerbaycan burjuvazisinin en etkili temsilcileri H.Z. Takiyev, M. Nakiyev, Ş. Esedullayev ve diğerleri idi.

20. yüzyılın başlarında ülke çapında birçok hayır derneği kurulmuş, gazete ve dergiler yayınlanmağa başlamıştır. Bu derneklerin kuruluşu, gazete ve dergilerin yayınlanması öncelikle H.Z. Takiyev'in adıyla ilişkilendirilmiş ve o, bu işlerde teşkilati pozisyonda olmuştur. Hayır kurumları, Takiyev'in kişisel katılımı ve fonları ile veya onun yardımı ile tesis edilmiştir. İlk hayır kurumu, 1905'te açılan "Müslüman Yardım Derneği" (Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi) olmuştur. Takiyev bu kurumun başkanı, Ahmed Bey Ağayev ise sekreteri seçilmiştir. "Müslüman Yardım Derneği" esas olarak Bakü'deki zengin ve varlıklı aydınlardan oluşan bir topluluk olmuştur. Mirza Esedullayev, Agabala Guliyev, İsa Bey Hacinski, Kamil Bey Seferaliyev, İsrail Haciyev, Ahmed Bey Ağayev, Ali bey Hüseyinzade, Hasan Bey Ağayev, Hasan Bey Zerdabi ve Alimardan Bey Topçubaşov'dan oluşmuştur. Derneğin amacı, fakir ve ihtiyaç sahibi Müslümanları desteklemek, fakir çocuklara sanat okullarında bedava eğitim vermektir.¹⁷⁵

Bu dönemde C. Memmedguluzade, M.A. Sabir, M. Resulzade, A. Ağayev, M.S. Ordubadi, Ü. Hacıbeyov, A. Hakverdiyev ve diğer Azerbaycan'ın önde gelen aydınları halkı çarlığın sömürge politikasına karşı mücadeleye çağırmıştır. Örneğin, "Molla Nasreddin" dergisi ilk sayılarından itibaren Çarlığın kolonyal politikasını ciddi şekilde eleştirmiştir. Azerbaycan gazetelerinde sosyal ve siyasi olayların yanı sıra petrol endüstrisindeki durumla ilgili çok sayıda bilgilendirici makale de yazılmıştır. Gazetelerde bu alandaki son gelişmeler üzerine açıklamalara yer verilmiştir. Aydınların desteğinin yanı sıra Petrol Endüstrisi İşçileri Sendikası ve diğer bazı işçi sendikalarının kurulması da bu dönemde yaşanan önemli gelişmelerdi. Zamanın en zengin petrol endüstrisi girişimcilerinden İsa Bey Hacinski, "Hacı-Çeleken" petrol şirketinin petrol endüstrisine 1,25 milyon lira yatırım yapmıştır.¹⁷⁶

2.11.4. Petrol Endüstrisinde Yabancı Sermayenin Güçlenmesi

¹⁷⁵Əşir Bəşiroğlu, s. 19.

¹⁷⁶Neft sənayesinin inkişaf tarixi, 31.01.2020, <https://minenergy.gov.az/az/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi>, [Erişim Tarihi: 09.04.2021].

1900-1903 ekonomik krizi ve sonrasında, Rus hükümeti hemen hemen tüm Bakü işletmelerinin finansmanını (kredi şeklinde) askıya almıştır. İngiliz sermayesi, mali genişleme politikası çerçevesinde, Rus işletmelerinin hisselerini satın alan ve Büyük Britanya'daki güçlü girişimci gruplara dayanan "finansal topluluklar" aracılığıyla Bakü petrol endüstrisi ile hemen bağlar kurmaya başlamıştır. Ancak 1900-1903 krizi, İngiliz sermayesinin akışını önemli ölçüde askıya almış ve Bakü'deki genişlemesinin ilk aşamasına son vermiştir.

20. yüzyılın ilk yıllarında petrol endüstrisine yabancı sermaye akışı, petrol üretim ve işleme teknolojisinin gelişmesine, nakliye tesislerinin iyileştirilmesine ve en önemlisi Bakü petrolünün iç ve dış pazarlardaki konumunun güçlenmesine yol açmıştır. Bu dönemde Bakü'ye yabancı sermaye girişi artmış ve kısa süre sonra yerli petrol endüstrisinde belirleyici bir rol oynamaya başlamıştır. Bu alanda İngiliz şirketleri özellikle aktif olmuştur. 20. yüzyılın başında Bakü petrol endüstrisinde 12 büyük İngiliz şirketi faaliyet göstermiştir. 1902 yılında Bakü'de 39,4 milyon ruble sermayeli 11 İngiliz işletmesi faaliyet göstermiştir.¹⁷⁷

Azerbaycan'da petrol endüstrisinin millileştirilmesine kadar 109 hissedar şirket faaliyet göstermiştir. Bunlardan 72'si Rus sermayesine (240 milyon ruble) ve 37'si İngiliz sermayesine (100 milyon pud) ait olmuştur. Nobel kardeşlerin petrol endüstrisine yatırdıkları sermaye ise 30 milyon ruble olmuştur.¹⁷⁸ Bakü'ye yabancı sermaye girişi kriz sırasında keskin bir şekilde düşmüştür. Ancak konumu hala çok güçlü olmuştur. Böylece, 1902'de Azerbaycan'ın petrol endüstrisindeki yabancı sermayenin payı, ona yatırılan tüm sermayenin yaklaşık yüzde 30'u kadar olmuştur.¹⁷⁹ 20. yüzyılın başlarından itibaren, ABD ve İngiliz şirketleri ile Alman ve Türk burjuvazisi, Bakü'de petrol üretiminde güçlü konum için çalışmaya başlamışlar. Ermeni milyonerlerinden A.Gukasov'un petrolden 15 milyon ruble ve Montaşev ile Lionozov'un her birinin ise 10 milyon ruble sermayesi vardı. Bu sermaye ile A. Gukasov, 1899'da Londra'da petrol bankacılığı şirketi açmıştır.¹⁸⁰

Amerikan finans temsilcilerinin Bakü petrolünü ele geçirmek için attığı yeni adımlar da bu döneme ait olmuştur. 31 Ekim 1903'te İngiliz "Petroleum Review" dergisi, "Standard Oil ve K°"nun Rus petrol endüstrisine katılımının projesini yayınlamıştır. Bu

¹⁷⁷Nazim Rza İsrailoğlu, s. 43.

¹⁷⁸Neft sənayesinin inkişaf tarixi, [Erişim Tarihi: 09.04.2021].

¹⁷⁹*Azərbaycan tarixi, XIX əsr*, s. 23.

¹⁸⁰İsrafil İsmayılov, *Azərbaycan nefti XX əsrdə (hərbi-siyasi baxış)*, Bakı, 2007, s. 8.

projede Amerikalılar, St. Petersburg'daki iki veya üç Rus bankasının yardımıyla Rusya'daki tüm petrol üretiminin üçte birini ele geçirme fikrini öne sürmüşler. Ancak bu fikir, Bakü'deki diğer büyük firmaları kendi tarafına çekmeyi başaran Rothshild'in direnişiyle karşılaşmıştır. O proje gerçekleşmemiş, ancak Amerikan sermayesinin Bakü petrolünü ele geçirme girişimleri durdurulmamıştır.

1915'te Bakü'deki petrol şirketlerinin toplam sabit sermaye hacmi 487,4 milyon rubleye ulaşmış ve bunun 130 milyon rublesi "Nobel Kardeşler" Ortaklığı tarafından kontrol edilmekteydi.¹⁸¹ 1909'dan beri Nobeller Bakü petrolünü Batum ve Novorossiysk üzerinden Türkiye ve Avrupa'ya, Baltık Denizi üzerinden Almanya'ya ihraç etmiştir. 20. yüzyılın başında Bakü petrolüne yönelik rekabetin yoğunlaşması, öncelikle ekonomik nitelikte olsa da dünya siyasetini giderek daha fazla etkilemiş ve zamanla dünyada petrolün askeri-politik önemi ön plana çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı ve 1917 Şubat Devrimi, Rus petrol politikasını ciddi şekilde değiştirmiştir. Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'daki tüm petrol sahalarının kamulaştırıldığını söylemek yeterli. Ayrıca, 1917'de Rus İmparatorluğu'nun çöküşü, Kafkas cephesinde büyük delikler açarak, dış müdahale tehdidine ve Rusya'nın Bakü petrol bölgesini kaybetmesine neden olmuştur. Bakü'nün Alman bloğu ülkeleri ve İtilaf birlikleri tarafından işgal girişimleri başlamıştır.

2.12. Birinci Dünya Savaşı'nda Azerbaycan Petrolünün Önemi

"Üçlü İttifak" ile "Üçlü İtilaf" askeri-politik bloklar arasında dünyanın yeniden paylaşımı için mücadele Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine neden olmuştur. Bu bloklara dahil olan ülkelerin her birinin planlarında Azerbaycan'a ve petrolüne özel önem atfedilmişti. Alman ve İngiliz tekelleri, Azerbaycan petrol endüstrisinde üstün pozisyonlar kazanmak için yoğun çaba harcamaktaydı. Birinci Dünya Savaşı, insanlık tarihinde bir dönüm noktası olmuştur: ilk kez, petrol ürünleriyle çalışan içten yanmalı motor, atların ve insanların kas gücüne karşı koyulmuştur. Sıvı yakıtla çalışan "motorlar savaşı" büyük ölçüde hem karada hem denizde hem de havada yapılan savaşların sonucunu belirlemiştir. Savaş arifesinde, Bakü petrol sanayi bölgesi dünyanın %15'inden fazlasına ve tüm Rusya petrol üretiminin %83'üne sahip olmuştur. Birinci

¹⁸¹ А.Г. Донгаров, "Иностранный капитал в России и СССР", Международные отношения, Москва, 1990, с. 21.

Dünya Savaşı petrole olan talebi artırdığı için, 1914'te Bakü petrol bölgesindeki petrol şirketlerinin sayısı 169'a ulaşmıştır.¹⁸²

Savaşın ana harekâtı Avrupa'da gerçekleşse de aslında Azerbaycan cephe hattına dahil olan alanlarından biriydi. Çünkü Ekim 1914'te kurulan Kafkasya Cephesi, Karadeniz'in güneyinden Türkiye'ye ve Hazar Denizi'nin güneyine İran'a kadar uzanıyordu. Cepheye bu kadar yakınlık Azerbaycan halkının zorluklarını daha da artırmıştır. Azerbaycan ekonomisi bu savaşı sürdürmek için Rusya'nın bir parçası olarak seferber edilmiş ve merkezi hükümetin politikalarını desteklemek yerel yönetimlerin temel görevi haline gelmiştir. Azerbaycan'da sosyo-politik hayat sıkı kontrol altına alınmış, savaşın gerekleri üzerine Bakü'nün ekonomik hayatını inşa etmek için somut önlemler alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan petrolü Rusya'nın tek enerji gücü olmuştur. Savaşı arifesinde, Bakü Rus İmparatorluğu'nun en önemli sanayi merkezlerinden biri olmuştur. Özellikle petrol endüstrisinin gelişmesi cephenin akaryakıt ihtiyacının karşılanması yanı sıra bir takım askeri ürünlerin üretilmesi ve böylelikle cephenin ihtiyaçlarının karşılanması için elverişli bir fırsat yaratmıştır. Bu nedenle, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılında, ülkenin askeri liderliği Bakü'de petrole dayalı patlayıcıların yanı sıra havacılık benzini üretimi konusunu gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Bakü'de bir tolüen fabrikası kurulmasına karar verilmiş ve bu amaçla gerekli fonlar tahsis edilmiştir. Bu tesisin inşası kısa sürede tamamlanmış ve Nobel Kardeşlere ait bu tesis 1916 başlarında üretime başlamıştır. Savaş yıllarında Bakü'de havacılık benzini üretimi önemli ölçüde artmış ve bu benzin cephenin talebinin büyük bir bölümünü oluşturmuştur. 1916 yılında Bakü'de diğer şirketlere ait tolüen, benzen ve ksilen fabrikaları faaliyete başlamıştır.¹⁸³ Bu tesisler, Rusya Savunma Bakanlığı Genel Topçu Dairesi'nin emirlerini yerine getirmekteydi. 1918 sonbaharında önemli petrol ürünleri rezervlerinin bulunduğu Batum'u giren Osmanlı ordusu, Bakü'ye yaklaşmıştır. Brest Litovsk Antlaşması'na göre Almanya, Bakü bölgesinin deniz kıyısını Rusya'nın toprakları olarak tanımasına ve Osmanlı ordusunun ilerlemesini durdurmaya çalışsa da bunu başaramamış, 15 Eylül 1918'de Türk ordusu Bakü'yü işgalden kurtarmıştır. Beş gün içinde, başta akaryakıt olmak üzere petrol ve petrol ürünleri Türkiye'ye ihraç etmek üzere Bakü-Tiflis-Batum demiryolu trafiği restore edilmiştir. Fakat Ekim 1918'de Bakü, İngiliz birlikleri tarafından işgal edilmiştir. Petrol sahalarını Bakü firmalarının

¹⁸²İsrafil İsmayılov, s. 14.

¹⁸³*Azərbaycan tarixi, XIX əsr*, s. 145.

mülkiyetinde bırakarak İngiltere, petrol ihracatı üzerinde sıkı bir kontrol kurmuştur. Bakü'den petrol ve petrol ürünlerinin izinsiz ihracatı (hatta teneke gazyağı bile) yasaklanmış, Bakü'den ihraç edilen ürünlerin %70-80'i dünya fiyatlarından ¼ daha düşük fiyatlarla İngiliz komutanlığına (donanmaya tedarik etmek için) gönderilmiştir.¹⁸⁴

2.13. AHC Dönemi Petrol Siyaseti (1918-1920)

Emperyalist devletlerin planlarında, Bakü, Kafkasya'da hakimiyet tesis etmek bakımından ana stratejik üs olarak görülmekteydi. Öte yandan, Bakü onlar için en önemli hammadde kaynağıydı. Bolşevik Rusya'yı yöneten V.I. Lenin, yeni Rusya'yı eski Rus İmparatorluğu sınırlarında tutmaya kararlıydı ve bu plan enternasyonalizm bayrağı altında uygulanmaya devam etmiştir. Bakü petrolünü elinde tutmak için, Rusya Dışişleri Bakanlığı derhal Almanya ile temasa geçmiş ve 1918 Brest Litovsk Barış Anlaşmasına çok önemli bir ilavede bulunmayı önermiştir: Almanya'nın müttefiki Türkiye'nin Bakü'yü işgal etmesini engellemesi halinde, Rus hükümeti, Bakü petrolünün ¼'lük kısmının Almanya'ya teslim edilmesini sağlayacağını taahhüt etmiştir.¹⁸⁵ Sonraki gelişmeler ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Rusya'yı bu planı uygulamasına müsaade etmemiştir.

Petrol endüstrisi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde temel sektör olduğu için, ülke parlamentosu ve hükümeti periyodik olarak petrol üretimi ve rafine durumunu analiz etmiş ve dünya petrol piyasasındaki olayları ciddi şekilde araştırmıştır. Cumhuriyet kurucuları, doğal kaynakların ekonomik kalkınma açısından önemini vurgularken, ülkenin kalkınmasının sadece bu faktöre bağımlı olmasının ciddi sorunlara yol açabileceğinin farkındalardı. Ancak o dönemde ülke ekonomisinin tamamen petrol ihracatına bağımlı olması, bu sektörün canlanmasını zorunlu kılmıştır. 5 Ekim 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti petrol endüstrisinin millileştirilmesine ilişkin özel bir kararname ile tüm petrol sahalarını, Hazar ticaret filosunu, fabrika ve atölyelerini petrol girişimcilerine iade etmiş, üretilen petrolün üçte ikisini onlara vermiş ve gerisini tasarrufunda tutmuştur.¹⁸⁶ Kararname, Azerbaycan petrolünün Rusya'ya taşınmasını da yasaklamıştır. Belgede, petrol endüstrisi üzerinde devlet kontrolünün uygulanması, petrol ve petrol ürünlerinin Gürcistan'ın Batum limanına taşınması ve

¹⁸⁴Б.Б. Калинова (Ред.), *Использование профиля вуза при изучении курса истории Отечества*, Учебное пособие, Издательство Нефтегаз, Москва, 2006, с. 25.

¹⁸⁵İsrafil İsmayilov, s. 18.

¹⁸⁶Х. Кəримов, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə iqtisadi siyasət və vergi işi”, *Azərbaycan vergi xəbərləri*, № 5, 2011 (ss. 49-68), s. 59.

satılması ve mal takası ile ilgili hükümler yer almıştır. Petrol endüstrisinin hızlı gelişimini sağlamak için altyapı iyileştirmelerine ihtiyaç vardı. Yeni üretim tesisleri oluşturmak, ilave kuyular açmak ve üretimi artırmak gerekiyordu. Tüm bu çalışmalar, petrol üretim ve rafinaj sanayisine hizmet veren makine yapım ve onarım işletmelerinin kurulmasıyla başlamıştır. Petrol üretimine, rafine edilmesine, onarımına ve petrol ekipmanı üretimine özel önem verilmiştir. Petrolün merkezi sayılan Bakü'de halkın ihtiyaçlarının karşılanması için hafif ve gıda sanayileri, yük ve şehir içi ulaşım olanaklarının geliştirilmesi önemli ölçüde hızlandırılmıştır. Petrol endüstrisinin gelişmesine bağlı olarak artan ithalat-ihracat işlem ve ödemelerini düzenlemek için 30 Eylül 1919'da Bakü'de Azerbaycan Devlet Bankası kurulmuş ve kredi bankaları faaliyete başlamıştır.¹⁸⁷

Bu dönemde genç cumhuriyetin dünya ülkeleri tarafından tanınması, bağımsızlığının güçlendirilmesi, sosyal ve ekonomik kalkınmanın sağlanması, savunma kabiliyetlerinin güçlendirilmesi acil stratejik görevler olarak özel önem taşımaktaydı. Hükümet, bu görevleri bir an önce yerine getirmek için Gürcistan, Türkiye, İtalya ve ABD ile ekonomik ve ticari ilişkiler kurmuş ve ülkeye nakit ve takas yoluyla gıda, askeri teçhizat, sanayi ve tarım için modern teçhizat ithal etmiştir. Fransa ve İtalya ile yapılan görüşmeler sonucunda ülkeye ilk kez petrol ürünleri değişimi yoluyla 100 buharlı lokomotif, 2.000 sarnıç, 500 vagon, 1,5 milyon pud buğday ve 1 milyon pud şeker ithal etmiştir.¹⁸⁸

1919 yazında, Paris Konferansı kararları uyarınca İngiliz birlikleri Azerbaycan'ı terk etmiş, fakat onların yerine geçmesi gereken İtalyan birlikleri Azerbaycan'a girmemiştir. O zamana kadar Grozni, Denikin'in birlikleri tarafından işgal edilmiş ve Azerbaycan hükümeti onların Bakü'ye girmesini engellemek için önlemler almaya çalışmıştır. 1919'un sonu ve 1920'lerin başında ABD ile Büyük Britanya arasındaki mücadele, Kafkasya bölgesinde nüfuz nedeniyle yoğunlaşmıştır. 1919'da 225 milyon puddan fazla petrol çıkarılmış ve bunların sadece 40 milyon pudu ihraç edilmiştir. Bu durumda Bakü petrol endüstrisi çalışanlarının ana kitlesi, Sovyet Rusya'ya petrol ihracatında ısrar etmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 23 aylık varoluşu boyunca (Mayıs 1918- Nisan 1920), Bakü petrolü yeni bağımsızlığını kazanan devletin savunma

¹⁸⁷ X. Kərimov, s. 52.

¹⁸⁸S. Qarayev, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin neft siyasəti", *Nəqliyyat hüququ*, №3, 2008 (ss. 125-129), s. 126.

harcamalarının kaynağı olmuştur. 1919 devlet bütçesinde askeri harcamalar bütçenin yüzde 24'ünü oluşturmuştur.¹⁸⁹

2.14. Sovyet Dönemi Azerbaycan Petrolü

Nisan darbesi ve Rus Kızıl Ordusunun müdahalesi sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yıkılmış, ardından iktidar, Azerbaycan Askeri Devrim Komitesi'nin eline geçmiştir. 28 Nisan 1920'de Geçici Devrim Komitesi, yeni hükümet olan Azerbaycan SSR Halk Komiserleri Konseyini onaylamıştır: N. Nerimanov – Halk Komiserleri Konseyi ve Dışişleri Halk Komiseri; Çingiz Yıldırım - Deniz İşleri Halk Komiseri; H.H. Sultanov - İçişleri Halk Komiseri; A.H. Garayev - Halk Çalışma ve Adalet Komiseri; G.M. Musabeyov - Tarım, Ticaret, Sanayi ve Gıda Halk Komiseri; M.D. Hüseyinov - Finanstan Sorumlu Halk Komiseri; D.H. Bünyadzade - Eğitim ve Devlet Kontrolünden Sorumlu Halk Komiseri; J. Vezirov - Posta, Telgraf ve Yol işlerinden sorumlu Halk Komiseri; A.A. Alimov - Halk Sağlığı ve Refahı Komiseri.¹⁹⁰ Bu, Azerbaycan'daki Sovyet hükümetinin ilk kabinesiydi. 1920 yılının mayıs ayının ortalarında, Nahçıvan dışında, Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde Sovyet hakimiyeti kurulmuştur. Ağustos 1920'de esas görevi, Azerbaycan Devrim Komitesi'nin yetkisi dahilinde konuları müzakere etmek ve ön hazırlıkları yapmak amacıyla Küçük Halk Komiserleri Konseyi kurulmuştur. 6 Mayıs 1921'de toplanan Birinci Tüm Azerbaycan Sovyetleri Kongresi, Azerbaycan SSC'nin ilk anayasasını onaylamıştır. Mayıs 1920'nin sonunda Bakü'de, Sovyet iktidarının restorasyonundan sonra, Azerbaycan Petrol Komitesi tarafından yönetilen petrol endüstrisi yeniden millileştirilmiştir. Petrol endüstrisinin A.P. Serebrovski'nin başkanlığındaki beş kişilik komite tarafından yönetilmesi karara bağlanmıştır.¹⁹¹

Sovyet Rusya petrol ihtiyaçlarının Bakü petrolüyle sağlanması, Sovyet iktidarı kurulmadan önce planlanmıştı. 30 Nisan 1920'de Bakü'ye V. I. Lenin tarafından imzalanan ve kendisine muazzam yetkiler sağlayan bir görevlendirme ile gelen A. Serebrovski, ilk günden itibaren Rusya'ya petrol ve petrol ürünleri gönderme

¹⁸⁹İsrafil İsmayılov, s. 20.

¹⁹⁰Cəmil Quliyev, *Azərbaycan tarixi aprel 1920- iyun 1941*, VI Cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Elm, Bakı, 2008, s. 73.

¹⁹¹Б.Б. Калинова, с. 26.

çalışmalarını yürütmüştür. 1920 yılının sonuna kadar 160 milyon pud petrol ve petrol ürünü Sovyet Rusya'ya gönderilmiştir.¹⁹²

1921'de Bakü petrol endüstrisi kritik dönemini yaşıyordu. Petrol üretimi 1913'te 7,3 milyon tondan 1920/21 yılında 2,4 milyon tona veya savaş öncesi seviyenin yüzde 33,4'üne düşerek üç kat gerilemişti. Yeni petrol kuyularının sondajı neredeyse durdurulmuştur. Kırk rafineriden sadece on sekizi faaliyetteydi ve bunlar gerekli ekipman ve hammadde eksikliği nedeniyle aralıklarla çalışmaktaydı.¹⁹³

30 Eylül 1921'de RSFSC Çalışma ve Savunma Konseyi, Azerbaycan petrol endüstrisini eski haline getirmek için özel önlemler planını onaylamıştır.¹⁹⁴ Yakın gelecekte petrol sektörünü eski haline getirmek mümkün görülmediğinden, petrol sahalarının yabancı kapitalistlere devredilmesi meselesi ortaya çıkmıştır. 23 Kasım 1920 tarihli İmtiyazlar Kararnamesi'nin kabul edilmesinden sonra, Bakü'de petrol sahalarının devredilmesi konusunda bir dizi yabancı şirketle görüşmeler başlamıştır.¹⁹⁵ Ancak görüşmeler sırasında sözleşmelerin yapılmasını engelleyen sorunlar ortaya çıkmıştır. Batılı şirketler, devrimden önce kendilerine ait olan sahaların onlara devredilmesini talep etmişler. Sovyet tarafı ise yeni petrol sahalarının geliştirilmesiyle ilgileniyordu, dahası, sahaların önceki sahiplerine devredilmesi millileştirmenin sonuçlarının kısmen reddedilmesi anlamına gelmekteydi. Bu durum, petrol endüstrisinin yeniden onarı meselesini gündeme getirmiştir. 1921 yılının ortalarında Moskova'da yapılan bir toplantıda Bakü petrol işçilerinin temsilcisi M.E. Sapunov'un raporunda bu konu gündeme getirilmiştir. Bakü petrol işçileri 1921-1922'de yabancı sermayenin iştiraki olmadan da petrol endüstrisinin canlandırabilmiştir. Böylelikle 1922'de petrol üretimi artmaya başlamıştır.¹⁹⁶ Ocak 1922'de Bakü'nün Sabunçu semtinde ilk yeni petrol kuyusu açılmıştır. Aynı yıl Hazar Denizi'ndeki Bibiheybet Koyu'nda küçük yapay bir adada ilk açık deniz petrol kuyusu kazılmıştır. 1927-28'de petrol üretimi, 1923'te açılan altı kuyudan petrolün pompalanması nedeniyle 1913'ün seviyesini aşmıştır.¹⁹⁷

¹⁹²1920-1991 illərdə Azərbaycan, *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*, <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20212/cild/12>, [Erişim Tarihi: 15.04.2021].

¹⁹³ С.М. Лисичкин, *Очерки развития нефтедобывающей промышленности СССР*, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1958, с. 264.

¹⁹⁴Сəmil Quliyev, s. 94.

¹⁹⁵Б.Б. Калинова, с. 28.

¹⁹⁶Сəmil Quliyev, s. 81.

¹⁹⁷İsrafil İsmayılov, s. 28.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Birinci Beş Yıllık Plan¹⁹⁸ döneminde petrol üretimi alanında yakaladığı hızlı gelişme hiçbir ülkede sağlanamamıştır. Bu yüzden SSCB'de petrol üretimi 1931'de 22,4 milyon tona ulaşmış,¹⁹⁹ SSCB, dünyanın en büyük ikinci petrol üreticisi olmuştur. SSCB ekonomisinin geliştirilmesi için 2. (1933-1937) ve III. (1937-1942) beş yıllık planların uygulanmasına dayanarak, Bakü'de petrol üretimi devrim öncesi döneme kıyasla üç kat artmıştır.²⁰⁰

İkinci Dünya Savaşı öncesi Azerbaycan, SSCB'de üretilen tüm petrolün %71,5'ini sağlayan ana petrol üreticisi olarak kalmaktaydı.²⁰¹ Burada yeni zengin petrol sahaları (İlyiç Koyu, Puta, Karaçukur, Neftçala, Lökbatan, Kala, Sulutepe, Kergez, Şongar, Siyezen) keşfedilirken, Bakü'de yeni petrol rafinerileri inşa edilmiştir. Azerbaycan, savaş sırasında petrol endüstrisinin yeniden yapılanmasının başından itibaren diğer bölgelere kalifiye petrol işçileri sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nı başlatan Almanya'nın stratejik hedefleri arasında petrol kaynaklarını ele geçirmek vardı. 1942 yılının yazındaki muharebelerde Kafkaslar ve Bakü kuşkusuz ki Wehrmacht için stratejik önceliklerdi. Alman komutanlığı Bakü'nün petrol yataklarına özel ilgi göstermekteydi. Kafkasya Muharebesi sırasında Almanya Bakü ve Bakü petrol ve doğalgaz bölgesini kontrol altına almak için özel bir plan hazırlamıştı. 1945'te Alman Silahlanma ve Savaş Endüstrisi Bakanı Albert Speer, kendisine sorulan bir soru üzerine "Rusya'yı işgal etmeye karar vermede ana neden petrol ihtiyacının olduğunu" itiraf etmiştir. 1941'in sonunda Bakü, dünya petrol endüstrisi tarihinde rekor miktarda petrol üretmişti: 23 milyon 541 bin ton.²⁰²

1942'de Kuzey Kafkasya'nın işgali nedeniyle Maykop ve Groznı'da petrol üretimi durdurulmuştur. Bakü'yü Moskova'ya bağlayan demiryolu hattı kesilmiş olsa da Bakü'den petrol sevkiyatı durmamıştır. Bakü'den gelen petrol ürünleri Hazar Denizi üzerinden ve daha sonra Orta Asya ve Kazakistan üzerinden taşınmıştır.²⁰³ Ordunun sahadaki ihtiyaçları için petrol ürünlerinin üretimine özel önem verilmiştir. Cepheye yönelik uçak benzini ve diğer malzemelerin üretimi sürekli artmıştı. Sovyet tank, uçak

¹⁹⁸ SSCB'nin ulusal ekonomisinin gelişimi için ilk beş yıllık plan. 1928'de beş yıllık bir dönem için (1928-1932) kabul edilerek dört yıl üç ayda tamamlanmıştır.

¹⁹⁹ *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*, VII cild, s. 508.

²⁰⁰ *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*, I cild, s. 553.

²⁰¹ Б.Б. Калинова, с. 40.

²⁰² Я. М. Агарунов, *Героические свершения азербайджанских нефтяников в годы Великой Отечественной войны*, Издательство Азернешр, Баку, 1982, с. 16.

²⁰³ И. А. Агакишиев, *Бакинская нефть и начало каспийского нефтяного бума (1991–2005)*, Издательство Aletheia, Санкт-Петербург, 2018, с. 88.

ve arabalarını harekete geçirilmesi ve Almaya üzerinde zafer kazanılmasında Bakü petrolünün paha biçilmez rolü vardır.1943'te Azerbaycan'ın petrol rafinaj endüstrisi, havacılık benzini için %134, nafta için %127,9, gazyağı için %101,7, dizel yakıt için %139,6, havacılık yağları için %105,7, deniz yakıtı için %162 oranında üretim gerçekleştirmiştir.²⁰⁴

1943 yılının sonunda, Bakü çevresindeki savaş tehdidi azaldığında, Bakü petrol endüstrisi de toparlanma dönemine girmiştir. Cephe hattı Bakü'den gittikçe uzaklaşmıştır. Aralık ayının ortasında, SSCB Devlet Savunma Komitesi Bakü'nün petrol sahalarında sondaj çalışmalarını yapmaya devam etme kararı almıştır. 1943'ün sonundan itibaren sondaj çalışmaları yoğunlaşmaya başlamış ve petrol arama çalışmalarına yeniden başlatılmıştır. Ancak alınan tüm önlemlere rağmen ekipman ve araç yetersizliği nedeniyle durumu iyileştirmek mümkün olmamıştır. Hizmet dışı bırakılmış ve askıya alınmış 4000'den fazla kuyunun kurtarılması için ekipmana ihtiyaç vardı. Buna rağmen, 1941-1945 yılları arasında Bakü petrol işçileri Sovyetler Birliğinin Petrol Fonuna 75 milyon ton ham petrol, 22 milyon ton benzin ve diğer petrol ürünleri sağlamıştır.²⁰⁵ Yani Almanlara karşı savaşan 5 Sovyet aracından 4'ü Bakü petrolüyle hareket etmiştir. Savaş sonrası yıllar Azerbaycan'ın petrol endüstrisi için zor dönem olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında doğrudan bir askerî harekât gerçekleşmemesine rağmen, petrol endüstrisine verilen zarar çok büyüktü. Petrol yatakları ciddi şekilde zarar görmüş, petrol taşıma sisteminin bozulması nedeniyle birçok kuyunun zorunlu olarak dondurulması, birçoğunun restore edilmesini imkânsız hale getirmiştir. Üretim tüm alanlarında kalifiye işçi ve mühendis yetersizliği söz konusuydu. Sonuç olarak, savaş sonunda petrol üretimi keskin bir şekilde düşmüş ve 1945'te sadece 11,5 milyon ton petrol üretilmiştir.²⁰⁶

Savaş sonrası yıllarda Sovyet yönetimi daha çok yeni petrol sahalarının keşfedilmesiyle ilgilendiği için Bakü petrol endüstrisinin gelişimi yavaşlamıştır. Buna rağmen, savaş sonrası ilk beş yıllık dönemde Azerbaycan, ülkenin ana petrol üretici konumunda idi. Dördüncü (1946-1950) beş yıllık plan döneminde ekonominin yeniden onarılması ve geliştirilmesine ilişkin öncelikli görevler tanımlanmıştır. Dördüncü beş yıllık plan döneminde, Abşeron yarımadası bölgesinde açık deniz petrol yatakları

²⁰⁴И.А. Агакишиев, с. 88.

²⁰⁵“Bakı nefti faşizm üzərində qələbənin qazanılmasında həlledici amil oldu”, *İki sahil*, № 204, 8 noyabr 2017, ss. 18-21.

²⁰⁶A.g.e. s. 19.

keşfedilmiştir. Azerbaycan'da kara petrol rezervleri sömürge politikaları sonucunda zaten tükenmiş, artık denizin dibinde petrol aramaları başlamıştır. Bu yüzden savaş sonrası dönemde Azerbaycan'ın petrol endüstrisi, açık deniz petrol sahalarının kapsamlı bir şekilde araştırılması ve geliştirilmesi ile karakterize edilebilir. 1947 yılında dünyada ilk kez denizde metal iskele yapımına başlanmıştır. Aynı yıl, ülkede ilk defa icat edilmiş tek bir temelden farklı yönlerde eğimli kuyu açma yöntemi, diğer petrol sahalarının geliştirilmesinde yaygın olarak kullanılmıştır.²⁰⁷ Aralık 1948'de Pirallahı Adası'ndan "Transportnik" tekne yapım ekibi ilk kez Kara Taşlara gönderilmiş ve sondaj ekibi için 14 metre karelik bir konaklama yeri hazırlamaya ve ardından petrol kuyusu yapımına başlamışlar.²⁰⁸

1950'de Sovyet Birliği'nin tüm petrol üretiminde Azerbaycan SSC'nin payının %39,1 olmuştur. 1950'li yıllarda Azerbaycan'da yeni yataklar geliştirilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda petrol üretiminde yeni yöntemler uygulanmıştır. Sovyetler Birliği'nin Volga boyu, Tataristan ve Başkurdistan'da yeni petrol yatakları keşfedilmesi, Bakü petrolünün önemini kısmen ikinci plana itmiştir. 24 Ağustos 1949'da Mihail Kaverockin ekibi dünyada ilk kez açık denizin ortasındaki küçük bir adada, sahilden 60 km uzakta bir petrol kuyusu açmaya başlamıştır. Aynı yıl 7 Kasım'da 1.100 metre derinliğindeki bir kuyudan günlük 100 ton üretim yapan bir petrol çeşmesi pompalanmıştır. Gurban Abbasov ekibinin burada açtığı ikinci kuyu 1950 yılının ilk yarısında aynı üretim kapasitesiyle hizmete açılmıştır. 1951 yılında "Neft Taşları"ndan petrol dolu ilk tanker denize indirilmiştir. Böylece 1949'da efsanevi "Neft Taşları" sahası keşfedilmiş ve bu sadece Azerbaycan'da değil, dünyanın dört bir yanındaki petrol üreten ülkelerde açık deniz petrol üretiminin gelişmesine büyük ivme kazandırmıştır. "Neft Taşları" sahasının işlenmesinin özelliği, bu sahada, o zamana kadar hiçbir yerde kullanılmayan ve tamamen yeni yöntemlerin devreye sokulmasıydı. Hazar Denizi'ndeki petrol yataklarının keşfi, bir yandan ülkenin savaş sonrası enerji dengesi açığını gidermeyi, diğer yandan karada azalmaya başlayan petrolü açık denizde sürdürmeyi amaçlamaktaydı. Azerbaycanlı sondaj çalışanları ultra derin sondajın öncüleriydi. 4812 m derinliğe sahip ilk kuyu, 1955 yılında Zire sahasında G. Bulavin ve A. Zakhrabov isimli sondaj ustaları tarafından açılmıştır.²⁰⁹ Bu bölgedeki petrol endüstrisinin savaş

²⁰⁷И.А. Агакишиев, с. 92.

²⁰⁸ "Bakı nefti faşizm üzərində qələbənin qazanılmasında həlledici amil oldu", s. 19.

²⁰⁹Б.Б. Калинова, с. 55.

sonrası gelişimi, N.K. Baybakov, M.A. Evseenko, S.A. Orucov, V.A. Kalamkarov, S.A. Vezirov gibi mühendislerin isimlerine bağlıdır.

1950'lerde ve 1960'larda denizde petrol üretimi hızlı büyümüş ve bu, 1964'ten beri karada üretimini aşmıştır. 1950'li yıllarda Ali-Bayramlı ve Siyezen'de petrol yataklarının bulunmasıyla karada üretimin azalması bir süre engellense de bu süreç uzun sürmemiştir. 1960'larda ve 1970'lerde kara petrol ve doğalgaz üretimindeki düşüş hızlanmıştır. 1970'lerde ve 1980'lerde, karada üretimi artırmaya yönelik tedbirler hükümet tarafından defalarca tartışılmış ve sıkı kontrol altına alınırca, ana odak noktası petrol ve doğalgazın açık denizde araştırılmasına yönelik olmuştur.²¹⁰

1960-1980'li yıllarda Azerbaycan'da petrol ve doğalgaz endüstrisi dinamik gelişme aşamasına girmiştir. Petrol sanayisinde yeni alanların geliştirilmesi ve ileri teknolojilerin kullanılması, bu sektörde araştırma geliştirme çalışmalarına hız kazandırmıştır. Bu yönde faaliyet gösteren kurumlardan biri 1965 yılında kurulan Naftalan'da Bilimsel Araştırma Laboratuvarı olmuştur. 1977-1990 yıllarında derin deniz bölümleri için tasarlanan ilk sabit açık deniz platformu 84 metre derinliğe kurulmuş ve 1985 yılında Derin Deniz Fabrikası tarafından inşa edilmiştir.²¹¹

1970'li ve 80'li yıllarda Azerbaycan'da petrol endüstrisinin gelişimini canlandırmak için ülkeye modern ağır yük kaldırıcı ve borulama gemileri, sismik, yolcu ve diğer gemiler getirilmiştir. 2.500 tonluk "Azerbaycan" vinçi ve daha sonra 200 metre derinliğinde olan alanlarda çalışmak imkânı olan "Şelf" yarı dalgıç yüzer sondaj cihazların satın alınması sonucunda denizin daha derin kısımlarında zengin petrol ve doğalgaz yatakları keşfedilmiştir. Sonuç olarak, 1960'ların sonlarına kıyasla 8 yeni petrol ve doğalgaz sahası keşfedilmiş, 1980'lerde yüzer sondaj kulesi sayısı 11'e ulaşmış ve bu sayede denizin 80-350 metre derinliğinde ("Güneşli", "Çırac", "Azeri" vb.) Azerbaycan petrolünün büyük bir kısmını oluşturan zengin petrol rezervlerine sahip yataklar keşfedilmiştir.²¹²

²¹⁰ E.M. Hacıadə, *Azərbaycanın quruda neft çıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri*, "Elm", Bakı, 1998, s. 15.

²¹¹ R.F. Abbasov, s. 4.

²¹² Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəqli, Prezident Kitabxanası, <https://files.preslib.az/site/10il/gl3.pdf>, [Erişim Tarihi: 15.04.2021].

2.15. İkinci Bağımsızlık Döneminde Petrol Siyasetinin Gelişim Seyri

Azerbaycan 18 Ekim 1991’de yeniden bağımsızlığına kavuştuğu sırada, Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’ı Azerbaycan’dan koparmaya yönelik faaliyetleri çok geçmeden sıcak çatışmaya dönüşmüştür. Bir taraftan ülkede tırmanan siyasi kriz diğer taraftan ekonomik ve sosyal sorunların gittikçe derinleşmesi Azerbaycan’ı, büyük risklerle karşı karşıya bırakmıştır. Dağlık Karabağ çatışmasının getirdiği mali yük ve zayıflık, derinleşen ekonomik krize ve halkın yaşam standardında daha fazla düşüşe yol açmıştır. Ulaşım bağlantılarındaki kesintiler nedeniyle Azerbaycan’ın ekonomik durumu daha da kötüleşmiş, üretimdeki düşüşe yüksek enflasyon oranları eşlik etmiştir. 1993’te tüketici fiyatları ayda ortalama yüzde 2 artmışsa, 1994’te bu oran yüzde 29 olmuştur.²¹³ Bilindiği üzere her enflasyon, kısmen süregelen fiyat serbestleşmesini yansıtsa da yetersiz maliye politikasından kaynaklanmaktadır. Nominal ücretlerin büyüme oranı enflasyon oranının gerisinde kalmış ve 1993-1994’te ortalama reel ücret üçte iki oranında düşmüştür.²¹⁴ Hem Azerbaycan’ın dış ticaretinin göstergeleri hem de ödemeler dengesi ile ilgili genel durum bozulmaya devam etmiştir. Devletler arası ödemelerdeki komplikasyonlar ve Gürcistan ile Çeçenistan’dan geçen ulaşım yollarının kesintiye uğraması dış ticarete keskin bir düşüşe neden olmuştur. Bu koşullar altında, Azerbaycan’ın dünya kamuoyunun, uluslararası finans kuruluşlarının, donör ülkelerin yardımı ve özel yabancı sermaye girişi olmadan piyasa ekonomisinin sorunlarını bağımsız olarak çözmesi çok zordu. Bu doğrultuda, Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD) ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) gibi uluslararası finans kuruluşlarının yardımıyla Azerbaycan’da ekonomik reformların uygulanması için gerekli ilk tedbirler alınmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında bahsi geçen uluslararası finans kuruluşlarının katılımıyla yerli yabancı yatırımları çekmek için elverişli bir ortam yaratan özelleştirme programları geliştirilerek uygulanmıştır. Aynı dönemden bu yana, Azerbaycan parlamentosu, ekonomik reformların seyrini hızlandıran ve yabancı yatırımları çekmek için elverişli koşullar yaratan 150’den fazla yasal düzenleme yapmıştır. Bunların arasında: “Yabancı Yatırımların Korunması Hakkında”, “Azerbaycan Cumhuriyeti Arazisinde Yerli Teşebbüslerin Katılımıyla Yatırım Faaliyetleri”, “Anonim Şirketler Hakkında”, “İflas

²¹³ Alı Balayev, *Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət (1985-1995 illər)*, “Nurlan”, Bakı, 2005, s. 121-122.

²¹⁴ Alı Balayev, s. 122.

Hakkında”, “Mülkiyet Hakkında”, ve ayrıca “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Yabancı Şirket ve Kuruluşların Şube ve Temsilciliklerinin Açılması ve İşletilmesine İlişkin Usul Hakkında” vb. yer almıştır. Sonuç olarak, 2-3 yıl içinde, yabancı sermaye, ülkedeki tüm makroekonomik süreçleri büyük ölçüde belirleyen milli ekonomiyle başarılı bir şekilde birleşmiştir. Azerbaycan açısından, 1990’lı yıllarda, içinde bulunduğu zor durumda, ekonomideki krizi aşabilecek ekonomik yönden çekici ve önemli olan tek faktör petroldü. Önde gelen Batılı şirketler gözlerini Hazar petrolüne çevirmişti. Kasım 1991’de, Bakü’de daha sonra “Mac Dermott” olarak bilinen bir Amerikan şirketinin, daha sonra Unocal, BP, Penzoil ve diğerlerinin de temsilcilikleri açılmıştır.²¹⁵ Bakü’yü ziyaret eden Batılı petrol şirketlerinin temsilcileri, başlangıçta Azerbaycan’ın o zamanki liderliğiyle yoğun müzakereler yürümüş, ancak uzun vadeli kapsamlı bir sözleşme imzalamak için reel adımlar atılmamıştır. Haydar Aliyev’in Azerbaycan’da iktidara gelmesiyle durum değişmiştir. Tüm iç ve dış baskıları aşarak, uzun ve gergin müzakerelerin ardından, Haydar Aliyev bir petrol sözleşmesinin imzalanmasını ve tutarlı bir şekilde uygulanmasını sağlayabilmiştir. 1994 yılının eylül ayında, Azerbaycan hükümeti, Hazar Denizi’nin Azerbaycan kesiminde, ülke kıyılarına 120 km uzaklıkta bulunan Azeri, Çırag ve Güneşli (ACG) olmak üzere üç petrol sahasının ortak geliştirilmesi için “Yüzyılın Anlaşması”nı imzalamıştır.²¹⁶ Anlaşmaya taraf olan şirketlerce “Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi” (AIOC) konsorsiyumunu oluşturmuştur. Petrol konsorsiyumunun yapısından da anlaşılacağı gibi, Azerbaycan bölgede kendi stratejik çıkarları olan ilgili devletlerle karşılıklı yarar sağlayan iş birliğine destek vermiştir. Bu siyaset farklı ülkelerin ve Azerbaycan’ın jeopolitik çıkarlarını dikkate alarak iş birliği için elverişli zemin oluşturmayı amaçlamıştır. Eylül 1994’te “Yüzyılın Anlaşması”nın imzalanması, Azerbaycan ekonomisine yabancı yatırım akışının başlangıcı olmuştur. Batı’nın hem ekonomik hem de siyasi çıkarları, yalnızca bireysel şirketlerden ve devletlerden değil, aynı zamanda dünyanın önde gelen kredi kuruluşlarından da yatırım çekmek için gereken şartları sağlamıştır.²¹⁷ Anlaşma taraflarının hisseleri şu şekilde dağıtılmıştır: Azerbaycan Cumhuriyeti yaklaşık hisselerin %80’e sahip olmuş; diğer tüm şirketlerin payı %20 olmuştur. Bu %20’lik

²¹⁵ Elman Nəsirov, *Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr*, Respublika Xatirə kitabı, Bakı, 1999, s. 14.

²¹⁶ Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ile 15 yabancı şirket arasında 2024 yılına kadar Üretim Paylaşım Anlaşması (PSA).

²¹⁷ И. Ахмедов, “Нефтяная карта Азербайджана в конце XX века”, *Возрождение - XXI век*, №: 21-22, 1999 г. (с. 141-145), с. 144.

kısım şu şekilde dağıtılmıştır: SOCAR - %20; “BP” - %17.1267; AMOCO - %17.01; LUKoil - %10; Penzoil - %9,8175; Unokal %9.52; Statoil - %8.5633; McDermott - %2,45; Remco - %2,08; TPAO - %1,75; Delta Nimir - %1.68. Daha sonra, anlaşmaya Japonya’nın - Itochu ve Amerika’nın - Exxon ve Amerada / Hess şirketleri katılmıştır.²¹⁸ Anlaşma şartlarına göre, Azerbaycan Cumhuriyeti üç açık deniz sahasının petrol ve doğalgaz mülkiyet hakkını elinde tutmuştur. Anlaşmadaki kilit nokta, Azerbaycan’ın petrol yataklarının geliştirilmesine tek bir manat yatırım yapmaması olmuştur. Yabancı yatırımcıların ülkeye ilgisi artmıştır. 1997 yılında ülke ekonomisine yapılan yatırımların hacmi 2 milyar ABD dolarından fazla olmuştur.²¹⁹

Anlaşmanın imzalanmasının ardından 18 kuyu açılan “Çırag” platformundan erken petrol alınmasından sonra, 1997’den beri Azerbaycan’da açık deniz sahalarının geliştirilmesinde yer almak isteyen yabancı şirketlerin sayısı artmaya başlamıştır. “Yüzyılın Anlaşması” kapsamında Kasım 1997’de erken petrol alınması, Azerbaycan’ın petrol stratejisinin uygulanmasında bir dönüm noktası olmuştur. Üretimdeki kademeli artış, petrol endüstrisindeki krizin ortadan kaldırılmasını mümkün kılmış ve dinamik gelişimini desteklemiştir.

Açık deniz sahalarının hızlanan gelişimi, 1990’ların sonlarında petrol üretiminde keskin bir artışa yol açmıştır. Çırag sahasından ilk petrol 1997’de, 2005’te - Azeri’den ve 2008’den beri - derin su sahası olan Güneşli’den akmaya başlamıştır. Petrol ve doğalgazın nakli için Bakü-Supsa (1999), Bakü-Tiflis-Ceyhan (2006) petrol boru hattı inşa edilmiştir. Azerbaycan petrol ve doğalgazının geçiş ülkesi, Azerbaycan’ın stratejik ortağı olan Türkiye’dir. Enerji sektörü de dahil olmak üzere ülkeler arasında ikili ekonomik ilişkiler aktif olarak gelişmektedir. Türkiye, Azerbaycan’ın petrol sektörünün gelişiminde bir yatırımcı haline gelmiştir. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) Türk şirketi, ACG sahalarının geliştirilmesinde %6,75²²⁰ ve Şah Deniz sahasında %9 hisseye sahiptir. İhraç petrol gelirlerinin verimli kullanılmasını sağlamak amacıyla 1999 yılında Petrol Fonu kurulmuş ve şeffaflığını sağlamak için sistematik önlemler alınmıştır. Petrol Fonu’nun fonları, ülkenin küresel stratejik öneme sahip acil projelerine yönlendirilmiştir. Azerbaycan’da petrol ve doğalgaz üretimindeki keskin artış,

²¹⁸ Ильхам Алиев, *Каспийская нефть Азербайджана*, “Известия”, Москва 2003, с. 175-176.

²¹⁹ Ильхам Алиев, s. 181.

²²⁰ А. Мовчан и др. *Сравнительная история нефтезависимых экономик в конце XX - начале XXI века*, Московский Центр Карнеги, Москва, 2017, с. 63.

hidrokarbon fiyatlarındaki artışla aynı zamana denk gelmiştir.²²¹ Hidrokarbon üretiminin ve fiyatlarının artması, şaşırtıcı ekonomik büyüme oranlarına yol açmıştır. Petrol üretimindeki büyüme, Azerbaycan'ın 2009 krizini başarıyla atlmasına fırsat vermiştir. Petrol gelirlerinin petrol dışı sektöre yönlendirilmesi, önemli bir başarı sağlamıştır. Son on yılda petrol dışı sektörün ortalama yıllık büyüme oranı yaklaşık yüzde 11'e ulaşmıştır.²²² 1994 yılından bu yana, SOCAR ile yabancı petrol şirketleri arasında petrol arama, hidrokarbon üretimi ve ürünlerin hisse dağıtım ilkelerine ilişkin 27 anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaların Azerbaycan'ın petrol politikası açısından önemi şu şekilde özetlenebilir:

Şekil 3.1. Anlaşmaların Azerbaycan'ın petrol politikası açısından önemi.

Kaynak: Г.Г. Рустамбеков, “Транснациональный капитал в Азербайджане: итоги и перспективы”, *Возрождение XXI* век. 1-2, 2001, с. 125.

²²¹ *Azerbaycan-2020: gələcəyə baxış*”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı, Bakı 2012, s. 4 (ayrıca, <http://azstand.gov.az/upload/files/geleceye%20baxis.pdf>).

²²² *Azerbaycan-2020: gələcəyə baxış*, s. 3.

Uluslararası ilişkilerin bağımsız bir öznesi olmaya, egemenliğini geri dönülmez hale getirmeye çalışan Azerbaycan, kendi çıkarlarını gözeterek ulus ötesi şirketlerle yakın işbirliği içindedir. Batılı uzmanlara göre, Azerbaycan'daki petrol projeleri, cumhurbaşkanının hedeflediği destek nedeniyle diğer BDT ülkelerinden daha hızlı uygulanmaktadır. Bu koşulların varlığı, Azerbaycan'ın yabancı yatırımlar açısından önde gelen devletler arasında yer almasına neden olmuştur. Bugün dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz ulus ötesi şirketlerinin %80'i Azerbaycan'dadır. Bunun sonucu olarak, 1994'ten 1999'a kadar ülkede yabancı yatırımın hacmi 5,2 milyar doları bulmuştur, Azerbaycan'daki petrol sahalarının ortak gelişimi için "Yüzyılın Anlaşması" devletin bütçesi için 10-12 milyar dolar öngörmüştür.²²³ Böylelikle, petrol sektörünün gelişmesi ve gelirlerinin artması sayesinde yakın gelecekte Azerbaycan'ın ekonomik potansiyeli daha da güçlenecektir.

²²³Г.Г. Рустамбеков, "Транснациональный капитал в Азербайджане: итоги и перспективы", *Возрождение - XXI век*. 1-2, 2001 (с. 124-136), с. 128.

SONUÇ

Rusya'nın bir imparatorluk olarak tarih sahnesine çıkmasının ardından Kafkasya'ya doğru genişlemesi stratejik önemi haiz görevler arasında yer almıştır. Çarlık Rusya bölgenin diğer iki büyük devleti olarak Osmanlı ve İran'a karşı tasarladığı stratejik hareketlerde başarılı olunca Kafkasya'nın tamamı üzerinde hakimiyet tesis edebilmiştir. 1813 Gülistan Barış Antlaşması'na göre, Bakü de dahil olmak üzere Kuzey Azerbaycan'ın Rus İmparatorluğu'na ilhaki onaylanmıştır. 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla Kuzey Azerbaycan topraklarının Rusya İmparatorluğu'na ilhaki tamamlanmıştır. O tarihten itibaren Çarlık yönetiminin bölge politikaları Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma zemininde oluşarak geliştirilmiştir. Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan'a sahip olmak Rusya'nın sadece jeopolitik ve jeostratejik çıkarlarını karşılamakla kalmamış, ayrıca ona ekonomik yönden büyük avantaj sağlamıştır. Keza Azerbaycan, Rus İmparatorluğu sanayisi için ucuz hammadde kaynağı ve elverişli bir pazardı. Burada Rus endüstrisi için hammadde ve yakıt üreten endüstriler geliştirebilmiştir.

Dünyanın en eski petrol ülkesi olan Azerbaycan'ın petrol endüstrisi 150 yıllık tarihinde büyük mesafe kat etmiştir. Azerbaycan'da endüstriyel petrol üretimi 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır. 1848'de Bakü'de Bibiheybet sahasındaki bir kuyudan fişkıran petrol, Azerbaycan'da "siyah altın" sanayi üretiminin temelini atmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında bir taraftan toprak reformu, diğer taraftan Bakü'de petrol sanayisinin gelişimi bölgeyi Rusya İmparatorluğu'nun önemli sanayi merkezlerinden biri haline getirmiştir. Bu vesileyle Bakü, Rusya İmparatorluğu sınırları içinde en fazla gelişen sanayi merkezlerinden birisi olarak kapitalizmin gelişmesine ivme kazandırmıştır. Bu sebepsiz değildi. Çünkü bu dönemde Çarlık Rusya'nın kolonisi olan Azerbaycan'ın Bakü şehri, Çarlık hükümetinin kararıyla petrolde iltizam sisteminin kaldırılmasından sonra 1872'de petrol üretiminin merkezi haline gelmiştir. Petrol arazilerinin müsadere (ihale veya müzayede) yoluyla çok kısa bir sürede satışının düzenlenmesi, büyük miktarda yerli ve yabancı sermaye girişine yol açmıştır. Bu da petrol endüstrisinin gelişimi için uygun koşullar yaratmıştır. Azerbaycan kapitalist bir sanayiye, demiryolu taşımacılığına ve Rusya ve yurtdışıyla geniş bağlara sahip olmuştur.

Tüm bunlar, tüm Rusya ekonomik üretim sisteminin organik bir bileşeni olarak ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Petrol sanayisinde yaşanan gelişmeler şehrin demografik

yapısını Müslümanlar/Türkler aleyhine dönüştürürken, eş zamanlı olarak geleneksel Müslüman toplumunun da dönüşümüne, yani modernleşmesine ve aydınlanmasına da yol açmıştır. Bu sayede Çarlık sömürge sisteminin baskısı altında geç de olsa Müslüman/Türk toplumunda yeni mektep, basın, tiyatro vs. kültür dalları doğarak gelişmeye başlamıştır. Diğer taraftan, servetleri sömürülmesine rağmen bu süre boyunca Azerbaycan'da sanayi alanları ve ekonomik altyapıların oluşum ve gelişim süreçleri yaşanmıştır. Petrol endüstrisi, petrol makine yapımı, gemicilik vs. alanlar bugün de etkisini sürdüren geleneksel sektörlere dönüşmüşlerdir.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Azerbaycan'ın petrol endüstrisi Bakü'yü sadece Kafkasya ve Rusya'nın büyük bir sanayi merkezi değil, aynı zamanda küresel ölçekte de bir merkez haline getirmiş, Azerbaycan'ın petrol endüstrisi gelişiminin zirvesine ulaşmıştır. O dönemde dünya petrol üretiminin yarısından fazlası Bakü tarafından sağlanmıştır. Bakü, Rus sanayisinin gelişmesine büyük etki göstermiş olup Rus endüstrisinin sıvı yakıt ihtiyacını tam olarak karşılamıştır. Azerbaycan petrol endüstrisinin gelişimi için kendi fonlarına sahip olmayan Rus hükümeti, buraya yabancı sermaye girişi için uygun koşullar yaratmıştır. Yabancı yatırımcılar, Azerbaycan'da petrol üretimiyle ilgili teknolojiyi modernize etmeye çalışmıştır. Petrol endüstrisinde yabancı sermayenin artması sonucunda bu alanda teknoloji gelişmiş ve petrolün nakli daha da kolaylaşmıştır.

19. yüzyılın 70'li ve 90'lı yıllarında Bakü petrolünün uluslararası alanda, özellikle büyük güçler arasındaki ilişkilerde özel bir yeri vardı. 20. yüzyılın başlarında dünyayı yeniden bölüştürmek için kurulan iki askeri ve siyasi blokun üyeleri olarak İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası'na ait petrol şirketlerinin 25 yılı aşkın süre içinde Bakü petrol endüstrisinde temsil edilmeleri tesadüf değildir.

Dünyada ilk kez petrolün endüstriyel olarak çıkarıldığı yer Azerbaycan olmuştur. Bu gerçek, dünya petrol tarihinde özel bir yere sahiptir. Azerbaycan'ın petrol uzmanları tarafından petrol ve doğalgaz üretimi alanında edinilen yenilikçi deneyimin dünyada uygulanmasıyla Azerbaycan, yirminci yüzyılın ortalarından itibaren dünya petrol mühendisliği alanında ana merkezlerden biri olarak tanınmıştır. Fakat Azerbaycan petrolü, bu toprağın sahiplerinden, asıl unsuru olan Azerbaycan halkından ziyade sömürgesi altında bulunduğu Rusya'ya hizmet etmiştir. 23 aylık kısa bir bağımsızlık dönemi hariç petrolün talan edilmesinin ardı arası kesilmemiştir. Bakü petrolü, 20. yüzyılın her iki dünya savaşında ve II. Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk beş yıllık

dönemlerde de SSCB ekonomisinin toparlanmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. II. Dünya Savaşı sırasında SSCB'nin Almanya'yı yenmesinde de Azerbaycan petrolü belirleyici rol oynamıştır. Hazar Denizi, II. Dünya Savaşı'na kadar Sovyet petrol endüstrisinin merkezi olarak kalmıştır. Artan üretim, Rusya'nın sanayileşme ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bakü'de petrol üretimini kontrol etmek, bu bölgedeki petrol üretimine Sovyetler Birliği'nin ulaşımını kesmek, savaş sırasında Almanya'nın ana stratejik görevleriydi. Fakat, savaştan yenilen Almanya, bu hedefine ulaşamamıştır.

Hazar'da petrol üretimi savaştan sonra yeniden artmaya başlamış ve 1951'de rekor seviyeye ulaşmıştır. O dönemde Bakü büyük bir sanayi merkezi olarak tanınmıştır; Sovyet petrol ekipmanının yaklaşık üçte ikisi bu bölgede üretilmiştir. Savaş sonrası yıllarda, Gurganı petrol sahalarının keşfedilmesiyle, Azerbaycan'da açık deniz petrol üretimi başlamıştır. 1950 yılında, açık denizde büyük bir petrol sahası olan "Neft Taşları" keşfedilmiş ve geliştirilmiştir. O zamandan beri, petrol endüstrisinin gelişiminde yeni bir aşamaya geçilmiş, açık deniz keşif çalışmaları önemli ölçüde genişlemiş, birbiri ardına yeni petrol ve doğalgaz sahaları keşfedilerek geliştirilmiştir. 20. yüzyılın 80'li yılların başlarında, Hazar Denizi'nin Azerbaycan kesiminin derin sularında Güneşli petrol yatağı keşfedilmiştir. Sonraki yıllarda, Hazar Denizi'nin Azerbaycan bölümünde Çırag (1985), Azeri (1987), Kepez (1988) ve diğer yeni büyük yatakları keşfedilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti egemen bir devlet olarak, sadece 1991'de bağımsızlığa kavuştuktan sonra kendi servetlerinin, aynı zamanda petrolün gerçek sahibi olabilmiş, Çarlık dönemi ve ardından Sovyet Rusya'sı bünyesinde devam eden iki yüzyıllık sömürü sisteminden kurtulabilmiştir. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ekonomik güvenliği ve enerji güvenliği açısından petrol faktörü son derece önemli rol oynamıştır. Petrol sayesinde Azerbaycan Cumhuriyeti dış ekonomik ilişkilerinin güçlendirirken Bakü petrolünün dünya pazarına çıkarılması yönünde büyük çaba sarf etmiştir. 1994 yılında dünyanın en büyük şirketlerine kendi petrol alanlarını geliştirme hakkı tanıyarak, Azerbaycan, SSCB'nin dağılmasından sonra elde ettiği bağımsızlığı ekonomik serbestlik ve artan uluslararası nüfuzuyla pekiştirmiştir. "Yüzyılın Anlaşması"nın imzalanması sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti dünyanın önde gelen ülkeleriyle ikili ilişkiler kurmayı başarmış, bu vesileyle Rusya'ya olan bağımlılığı azalmıştır. Böylece, önce Çarlık Rusya'sından, sonra da Sovyet Rusya'dan uzun süre devam etmiş olan

sömürge bağımlılığı sırasında Azerbaycan'ın petrol kaynaklarının yağmalanmasına ve petrol gelirlerinin büyük kısmının önce Çarlık hazinesine, daha sonra ise Sovyet Rusya'nın kalkınmasına yönelirken, bağımsızlık sonrası dönemde milli bir servet haline gelerek ülkenin ekonomik bağımsızlığının pekişmesine hizmet etmiştir. Gerek iç piyasa gerekse ihracatta artan talebe uygun bir şekilde üretim kapasitesini artıran Azerbaycan Cumhuriyeti, uyguladığı petrol siyaseti sayesinde, bu faktörü ülkenin jeopolitik ve diplomatik çıkarları doğrultusunda da kullanmaktadır. 20. yüzyılın 90'lı yıllarında ulusal ve uluslararası realitelerin dikkate alınması ve bu doğrultuda, yabancı petrol şirketlerinin katılımıyla yeni bir kalkınma konsepti oluşturan Azerbaycan Cumhuriyeti, yabancı yatırımların çekilmesi, modern ekipman ve teknolojilerin kullanılması ve petrol yataklarının geliştirilmesine yönelik başarılı bir siyaset izlemesi bakımından dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

- 1920-1991 illərdə Azərbaycan, *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*, <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20212/cild/12>, [Erişim Tarihi: 15.04.2021].
- Aliyev Natig, "The History of Oil in Azerbaijan", *Azerbaijan International*, Summer, 1994 (ss.22-23).
- Asker Ali, Güner Şeyma, Güner Merve, "Azərbaycan Kapitalist Gelişim Sürecinin Politik Ekonomisi (19.Yüzyılın Ortaları – 20.Yüzyılın Başları)", *Pearson journal of social sciences and humanity*, Vol: 5, Issue: 9, 2020 (ss. 167-174).
- Asker Ali, Şeyban Sedanur, "Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, 7(1) (ss. 34-50).
- Asker Ali, The Legal and Political Dimensions of Viceroyalty in the Caucasus. *Turkish-Russian academics a Historical Study on the Caucasus* (Edited by Center for Eurasian Strategic Studies (AVİM)), Terazi yayıncılık, Ankara 2016 (pp. 23-36).
- Azərbaycan nefti dünya siyasətində*, [5 kitabda] (Tərt. İ.Əliyev, A.Muradverdiyev), II. Kitab, "Azərbaycan", Bakı 1997.
- Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəqli, Prezident Kitabxanası, <https://files.preslib.az/site/10il/gl3.pdf>, [Erişim Tarihi: 15.04.2021].
- Azərbaycan tarixi 1900-1920-ci illər*, V cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Elm, Bakı, 2008.
- Azərbaycan tarixi*, 1-ci cild, Azərbaycan Elmlər Akademiyası SSC, Bakı 1958.
- Azərbaycan tarixi, XIX əsr*, IV Cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, 2007.
- Azərbaycan XIX əsrin 60 - 90-cı illərində, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi rəsmi səhifəsi, <http://e-derslik.edu.az/books/149/units/unit-1/page24.xhtml>, [Erişim tarixi: 12.12.2021].
- Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində, melumatlar.az, <https://melumatlar.az/blog/8946/azerbaycan-xx-esrin-evvellerinde>, [Erişim Tarihi: 10.04.2021].
- Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində, melumatlar.az, <https://melumatlar.az/blog/8946/azerbaycan-xx-esrin-evvellerinde>, [Erişim Tarihi: 10.04.2021].

Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı
[<http://azstand.gov.az/upload/files/geleceye%20baxis.pdf>].

Babaşov Məmmədli “XIX əsrdə Cənub Rusiyasının Azərbaycanda yeritdiyi milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinin mahiyyəti”, *Journal of Qafqaz University*, 2002, Number 10, (ss. 39-51).

Bağirova İradə, *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi partiyaları və təşkilatları (1900-1917)*, “Elm”, Bakı, 1997.

Bakı nefti faşizm üzərində qələbənin qazanılmasında həlledici amil oldu”, *İki sahil*, № 204, 8 noyabr 2017, (ss. 18-21).

Balayev Alı, *Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət (1985-1995 illər)*, “Nurlan”, Bakı, 2005.

Balayev S.G., *Əbədi odlar ölkəsinin nefti*, Azərneşr, Bakı, 1969.

Baxşəliyev Fazil, “1870-ci il kəndli islahatı və çarizmin ali müsəlman silkinə münasibətində yeni mərhələnin başlanması”, *Bakı Dövlət Universiteti, Tarix və onun problemləri*, № 4, 2014 (ss. 63-67).

Baxşəliyev Fazil, “Şimali Azərbaycanda 1870-ci il kəndli islahatından sonra torpaq sahibliyi və torpağın icarə edilməsi haqqında”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası*, № 2, 2010 (ss. 108-113).

Baykal Bekir Sıtkı, “100. Yıldönümü Münasebetiylə Berlin Kongresi Hakkında Bəzi Düşüncələr”, *Bellekten*, Nisan 1988, Cilt 52, Sayı 202, TTK, Ocak 1988 (ss. 195-208).

Bəşiroğlu Əşir, *Neft Milyonçuları*, Təknur, Bakı, 2016.

Beydilli Kemal, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülən Ermenilər", *Belgeler*, Ocak 1988, Cilt: XIII, Sayı: 17, TTK (ss. 365-434).

Bilge Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Bitis Alexander, “1828-1829 Türkc-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması”, *Türkcler*, Cilt: 12 (ss. 703-720).

Cəbi Bəhramov, “Bakı nefti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi taleyi”, *Xalq qəzeti*. Bakı, 2 iyun 2018.

Çatalkılıç Didem, *Kafkasya'da Rus Yayılmacılığı*, Koyusiyah Yayıncılık, 2021.

Çelik Dursun, XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan, *Bilig-3/Güz*, 1996 (ss. 60-80).

Dilarə Seyidzadə, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar*, Azərbaycan Respublikası “Kitab” cəmiyyəti, Bakı, 1998.

- Əhmədov H., “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda rus kolonlaşması məsələsi”, *Tarix və onun problemləri jurnalı*, № 4, Bakı, 2009 (ss. 64-68).
- Əliyev İlham, *Azərbaycan nefti dünya siyasətində*, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1997.
- Əliyev Şirinbəy (Ş.Hacıəli), Əliyeva Sevinc, Lətifova Elvira vd., *Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi*, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, Bakı 2011.
- Eltut Nükhet, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı və İki Ülke Açısından Sonuçları”, 38. *ICANAS*, Ankara, Türkiyə, 10 - 15 Eylül 2007 (ss. 119-130).
- Əzizov T.Ə., *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində*, (ümumi tarixi icmal), “Zaman”, Bakı, 1997.
- Fərzəliyev Yusif, “Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətləri olan insan”, *Azərbaycan müəllimi*, Bakı, 12 dekabr 2015.
- Güllü Ramazan Erhan, “1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çərçevesində Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016 (193-238).
- Hacı Zeynalabdin Tağıyev: *El atası*, Biblioqrafik göstərici, Sumqayıt Şəhər Mədəniyyət və Turizm İdarəsi, Sumqayıt, 2016.
- Hacıyev İsmayıl vd, *Böyük güclərin Azərbaycanla bağlı geosiyasi maraqlarında Naxçıvanın yeri*, Elmin inkişafı fondu, Bakı, 2017.
- Hacızadə E.M., Azərbaycanın quruda neft çıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri, “Elm”, Bakı, 1998.
- Həsənov Hacı, *XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bir Şimali Azərbaycan kəndinin tarixindən*, “Təhsil”, Bakı, 2007.
- Həsənov Ş., “Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında kredit sistemi və Rusiya Dövlət Bankının Bakı şöbəsinin yaradılması”, *Bakı Universiteti Xəbərləri*, №3, Bakı, 2014 (ss. 144-150).
- Həsənova L.L., Əliyeva F.M., “XIX əsrin 50-60-cı illərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi irəliləyiş”, <https://kayzen.az/blog/Azərbaycan-tarixi/5494/xix-əsrin-ə1-illərində-Şimali-azərbaycanda-iqtisadi-irəliləyiş%C5%9F.html> Azərbaycan tarixi, 23 iyun 2011, [Erişim tarixi: 12.12.2021].
- İsmayılov İsrəfil, *Azərbaycan nefti XX əsrdə*, Azərbaycan DNA-nın nəşri, Bakı, 2007.
- İsmayılov Mahmud, *Azərbaycan tarixi XIX əsr*, IV Cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Elm, Bakı, 2007.
- İsmayılov Mahmud, *Azərbaycan Tarixi*, Bakı, 1992.
- İsmayılov Xəyyam, “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhər özünüidarəsinin təşkilati - hüquqi əsasları”, *Azərbaycan Milli Elmlər*

Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2009, №10 (ss.325-340).

İsrafil İsmayılov, *Azərbaycan nefti XX əsrdə (hərbi-siyasi baxış)*, Bakı, 2007.

İsrafiloğlu Nazim Rza, *Odlu məmləkət*, Mütərcim, Bakı 2002.

İyirminci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və fəhlələrin vəziyyəti, 3 sentyabr 2020, <https://kafkazh.com/iyirminci-esrin-evvellerinde-azerbaycanda-kend-teserrufati-ve-fehlelerin-veziyyeti/>, [Erişim Tarihi: 10.04.2021].

İyirminci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və fəhlələrin vəziyyəti, <https://kafkazh.com/iyirminci-esrin-evvellerinde-azerbaycanda-kend-teserrufati-ve-fehlelerin-veziyyeti/> [Erişim Tarihi: 10.04.2021].

Kərimov B., “Lənkəran qəzasında rus yaşayış məskənlərinin təşkili tarixindən”, *AMEA-nın xəbərləri, İctimai elmlər seriyası*, №4, Bakı, 2015 (ss. 71-80).

Kerimov Hatice, *Türkiyənin Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019.

Kərimov X., “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə iqtisadi siyasət və vergi işi”, *Azərbaycan vergi xəbərləri*, № 5, 2011 (ss. 49-68).

Kurat Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Məcidova Nərgiz, *Sərvəti və səxavəti ilə məşhur insan*, F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, Bakı, 2018.

Mehdiyev Ə.B., *Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilin son rübündə*, Altay nəşriyyatı, Bakı, 2000.

Mehdiyev Ərəstun, *Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilin son rübündə*, Altay nəşriyyatı, Bakı, 2000.

Məhərrəmov Amil, Həbil Aslanov, *Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi*, Zərdabi LTD MMC, Bakı, 2008.

Mehmetov İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2009.

Mirbabayev Miryusif, *Azərbaycan neftinin qısa tarixi*, cild: 1, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.

Muradəliyeva Elmira, *Azərbaycan tarixi XIX – XXI əsrin əvvəli*, Ali məktəblər üçün müəhazirələr kursu, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2010.

Mustafayev Camal, *Azərbaycanın şimal xanlıqları və Rusiya (XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəlləri)*, Bakı, 1989.

- Nağıyeva Dilarə Ağamusa, *Zamanın sorağında*”, *Milyonçu Ağa Musa Nağıyevin fəaliyyəti və xeyriyyəçiliyi haqda*, Elm, Bakı, 2011.
- Necefova Kemale, “Azərbaycan’da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsele ve Kültürel Arka Planı”, İçinde: *Büyük Devletler Kıskaçında Azerbaycan (1918-1920)*, (Editörler: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Yayınları, İstanbul 2010 (ss. 1-11).
- Neft sənayesinin inkişaf tarixi, Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi, Erişim Tarihi: <https://minenergy.gov.az/az/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi>, [Erişim Tarihi: 09.04.2021].
- Nəsirov Elman, *Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr*, Respublika Xatirə kitabı, Bakı, 1999.
- Nuriyeva İradə, *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin əvvəllərində)*. Ali məktəblər üçün dərslik, Mütərcim, Bakı, 2015.
- Oqtay, “Neftin kralı – Ağa Musa Nağıyev: Atam, atam, mənim də pulumu verin”, *Xalq Cəbhəsi*, 11 yanvar 2012, № 4.
- Öməröv Vahid, “Azərbaycan XIX əsrin birinci yarısında: Rus işğal rejimi”, Səs Qəzeti, 17 oktyabr 2012, <https://sesqazeti.az/news/kivdf/317320.html>, [Erişim Tarihi: 17.10.2021].
- Öprenc Ali Fuat, “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, Sayı 46, 2007, İstanbul 2009 (ss. 37-84).
- Öztürk Mustafa, “Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Arası Sürecin Çarlik Rusya Açısından Değerlendirilmesi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı : 15 (ss. 676-687).
- Paşayev H.M., “XIX əsrin ortaları - XX əsrin əvvəlində Rusiyanın Şimali Azərbaycanda ipək emalı sənayesinin inkişafında rolu”, Bakı Dövlət Universiteti, *Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, №2, 2009, <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%20%202009%20%202/94-100.pdf> [Erişim Tarihi: 10.04.2021].
- Qarayev S., “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin neft siyasəti”, *Nəqliyyat hüququ* , №3, 2008 (ss. 125-129).
- Qəniyev Həsən, *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərində)*, Ali məktəblər üçün dərslik, “Elm və Təhsil”, Bakı, 2019.
- Quliyev Cəmil, *Azərbaycan tarixi aprel 1920- iyun 1941*, VI Cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Elm, Bakı, 2008.
- Quliyev Q., İ. Tağızadə, *Metal və xalq sənətkarlığı*. Bakı, 1968.
- Süleymanov Manaf, *Ağa Musa Nağıyev*, Gənclik, Bakı, 1994.

- Süleymanov Manaf, *Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1987.
- Tanrıverdi Mustafa, “Ermenilerin Tiflis’teki Siyasi Faaliyyətləri (1878-1914)”, *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri: Kaynaşma-Kırğınlıq-Ayrılıq-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Cilt: 2, İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, 2015 (ss. 1153-1164).
- Taşçı Tekin Aycan, “Kafkasya’da Rus İdari Yapıları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 27, Güz: 2019 (ss 73-110).
- Tekinsoy Yunus Emre, “Mir Yakub Mehdiyev’e Göre Uluslararası Siyasette Petrol ve Azərbaycan Petrolləri”, *I. Milletlerarası Türkiye- Azərbaycan Münasebetleri Sempozyumu*, Kastamonu Üni Yayınları, Kastamonu 2016, (ss. 233-245).
- Umudlu Vidadi, “Kuzey Azərbaycan’ın Çar Rusya’sı Tarafından İşgali ve Sömürgeciliğe karşı Mücadele (1801-1828)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 124, 2000 (ss. 55-76).
- Vəliyev Tofiq, “XX əsrin əvvəllərində Şərqi Slavıyan ölkələrinin sənaye tarixindən”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, №2, 2011.
- Vəliyev Tofiq, *Ümumdünya tarixi: Suallar və cavablar. Ən qədim zamanlardan çağdaş dövrədək (Ən qədim zamanlardan 1640-cı ilədək)*, Xəzər, Bakı 2003.
- Vəliyeva X.T., “XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda yeyinti sənayesi fəhlələrinin təşəkkülü tarixindən”, *Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, № 2, 2009 (ss. 101-106).
- Xəlilov Polad, “XX əsrin əvvəllərində Bakı neft sənayeçiləri qurultaylarında fəhlə məsələsinə dair”, *Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, № 4, 2013 (ss. 122–127).
- Yeşilot Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 36 Erzurum 2008 (ss. 187-199), 188-189.
- Yusifov Yusif, *XX əsr Azərbaycan tarixi*, Cild 2, Ali məktəblər üçün dərslik, Çəşioğlu, Bakı, 2004.
- Агакишиев И. А., *Бакинская нефть и начало каспийского нефтяного бума (1991–2005)*, Издательство Aletheia, Санкт-Петербург, 2018.
- Агарунов Я. М., *Героические свершения азербайджанских нефтяников в годы Великой Отечественной войны*, Издательство Азернешр, Баку, 1982.
- Адонц М.А., Алияров С.С., Маршани Ш.Ш., “Многонациональный состав и классовое единство пролетариата Закавказья”, *Формирование рабочего класса в Закавказье*, Тбилиси, 1974, (pp. 106-107).
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, Под ред. А. П. Берже: в 12 томах, Репринтное издание 1866-1904 гг, СПб Альфарет, 2009.

- Алиев Ильхам, *Каспийская нефть Азербайджана*, “Известия”, Москва 2003.
- Ализаде Захидэ, “Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе” *Кавказ и глобализация*, vol. 1, no. 5, 2007, (сс. 161-169).
- Ахмедов И., “Нефтяная карта Азербайджана в конце XX века”, *Возрождение - XXI век*, №: 21-22, 1999 г. (сс. 141-145).
- Бобровникова О.В., Бабич И.Л. (Ред.), *Северный Кавказ как часть Российской Империи*, Новый литературный обзор, Москва 2007.
- Вагабова Э.Р., “Азербайджан и Россия: от колониальной политики к сотрудничеству”, *Журнал Современная научная мысль No 1*, Москва, 2013 (сс. 22-34).
- Вердиева Х. Ю., *Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – начало XX в.)*, Баку, 1999.
- Волобуев П. В., “Из истории монополизации нефтяной промышленности дореволюционной России (1903-1914 гг.)”, *Исторические записки*, 1955, Т. 52 (сс. 80-111).
- Воцинин В.П., *Переселение и землеустройство в Азиатской России*, Типография Петрогр. тюрьмы, Петроград, 1915.
- Глашева З., “Основные направления политики Российской Империи на Кавказе в конце 18 века”, *Журнал современные исследования социальных проблем*, к. 11, No. 3, 2019 (сс. 216-230).
- Глушков И.Н. , *Земельный вопрос на Апшеронском полуострове*, Спб., 1912.
- Гугушвили П., *Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX—XX вв.*, Тбилиси, 1941.
- Дзалаева Камила, “19. Русификация Северного Кавказа в контексте интеграционной политики Российской Империи во второй половине века - начале XX века”, *Известия СОИГСИ*, 33 (72) 2019, № 33, 72, 2019 (сс. 38-50).
- Донгаров А.Г., “*Иностранный капитал в России и СССР*”, Международные отношения, Москва, 1990.
- Зевелева Е.А., Лепилин С.В., “Бакинский нефтяной район на рубеже XIX—XX веков: национальный капитал и иностранная экспансия”, *История и педагогика естествознания №3*, 2019 (сс. 47-50).
- Ибрагимбеили Хаджи Мурат, *Россия и Азербайджан в первой трети 19 века*, Москва, 1969.

- Ибрагимов М. Дж.. *Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма*, “ЭЛМ”, Баку, 1984.
- Исмаилов Эльдар , *Очерки по истории Азербайджана*, Издательство “Флинтто”, Москва, 2010.
- Исмаилова Алмаз, *Россия и Азербайджан. Векторы взаимоотношений*, Директ-медиа, Баку, 2016.
- История Азербайджана*, Preslib.az,
<https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl3.pdf>, [Erişim Tarihi: 25.03.2021]. s. 67.
- История развития нефтяной отрасли Азербайджана, neftegaz.ru, 22 Temmuz 2011, <https://neftegaz.ru/analysis/history/329278-istoriya-razvitiya-neftyanoy-otrasli-azerbaydzhana/>, [Erişim Tarihi: 29.03.2021].
- Кавказский календарь на 1916 год*, Главное управление Кавказского наместника, 1845-1916, 71-й год, под ред. Н. П. Стельмашука, Тифлис, 1915.
- Калинова Б.Б. (Ред.), *Использование профиля вуза при изучении курса истории Отечества*, Учебное пособие, Издательство Нефтегаз, Москва, 2006.
- Колониальная политика царской России в Азербайджане в 20-60-х годах XIX века*, Часть 1, Академия Наук СССР, 1936.
- Ленин В.И., *Полное собрание сочинений, Декабрь 1911 – Июль 1912*, Издательство Политическая литература, 1968.
- Леруа-Болье Анатолий, *Колонизация у новейших народов, 1, Дипломатические документы*, Спб., 1877.
- Лисичкин С.М., *Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности, Дореволюционный период*, Гостоптехиздат, Москва, 1954.
- Лисичкин С.М., *Очерки развития нефтедобывающей промышленности СССР*, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1958.
- Матвейчук Александр, “Из истории начального периода акционерного учредительства в нефтяной промышленности России”, *Экономическая история. Обзорение* (Под ред. Л.И.Бородкина), Вып. 10, Москва 2005 (ss. 9-27).
- Менделеев Д.И., *Нефтяная промышленность в Северо-Американском штате Пенсильвании и на Кавказе*, том 10, Академия Наук СССР имени Ворошилова, Москва, 1949.
- Мильман А.Ш., *Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков: административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления*, Азербайджанское гос. изд-во, Баку, 1966i

- Мовчан А. и др. *Сравнительная история нефтезависимых экономик в конце XX - начале XXI века*, Московский Центр Карнеги, Москва, 2017.
- Монополистический капитал в нефтяной промышленности России, 1883-1914: документы и материалы*, [составители: А.Н. Гулиев ... и др.]. Академия Наук СССР, Москва 1961.
- Нежинский Л.Н., Игнатъев А.В. (Ред.), *Россия и Черноморские проливы XVIII - XX века*, Международные отношения, Москва, 1999.
- Новицкий Д.В., Кузьмин С.В., Иванов В.В., *История становления и этапы развития нефтегазовой промышленности*, Тюменский институт инженерных систем “Инновация”, Тюмень 2017.
- Обзор фабрик и заводов Закавказского края, с планом Балаханской нефтяной площади*, Тифлис, 1894.
- Оджагова Кямаля, *Городское самоуправление Баку в конце XIX - начале XX вв.*, Издательство Нурлан, Баку, 2003.
- Панарин С.А., “Позиционно-исторические предпосылки современной политической ситуации в Кавказско-Закавказском регионе”, *Россия и Кавказ - сквозь два столетия* (Сост. и подготовка Г.Г. Лисицыной и Я.А. Гордина), СПб., “Звезда”, 2000 (с. 35-47).
- Першке С.Л., *Русская нефтяная промышленность ее развитие и современное положение в статистических данных*, тип. К.П.Козловского, Тифлис 1913.
- Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры*, Баку, 1955.
- Рустамбеков Г.Г., “Транснациональный капитал в Азербайджане: итоги и перспективы”, *Возрождение - XXI, век*. 1-2, 2001 (с. 124-136).
- Самедов Вячеслав, “Нефтяная промышленность Азербайджана в начале 70-80-х годов XIX века”, *IRS*, Выпуск 3 (69), 2014 (с. 34-39).
- Свод Законов Российской Империи, Вторая коллекция, Законы № 47862-48529*, Санкт-Петербург, 1874.
- Соколов А.С., “Наместник Кавказа И.И.Воронцов-Дашков: Программа социальных реформ и проблемы её осуществления”, *Журнал Кавказология № 2*, 2017 (с. 41-47).
- Станкевич А.А., *Современное положение переселенческого дела на Кавказе*, Санкт-Петербург, 1903, с. 1.
- Степанов В.Л., *Нефтяная политика С.Ю.Витте в Закавказье (1892-1903)*, ВТЭ №2, 2018 (с. 136–145).

- Сумбатзаде Али, “Сельское Хозяйство Азербайджана в XIX веке”, *Издательский дом Академии Наук Азербайджанской ССР*, 1958.
- Трошин Анатолий, “На пути к большой нефти”, *Нефть России*, № 2, февраль 2000, <https://oilru.com/nr/69/495/>, [Erişim tarihi: 12.12.2021].
- Туманова Е.Ю., *История нефтегазовой промышленности*, Северо-Кавказский федеральный университет, учебник, Ставрополь, 2017.
- Фадеев Владимир, *Россия и Кавказ в первой трети XIX Века*, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1960.
- Фурсенко А.А., *Нефтяные фойны (конец XIX - начало XX в.)*, Издательство Наука, Москва, 1985.
- Эвентов Л. Я. , *Иностранный капитал в Российской промышленности*, Государственное социально-экономическое издательство, Москва, 1931.
- Экономика, Управление делами Президента Азербайджанской Республики, Президентская библиотека, <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl4.pdf> , [Erişim Tarihi: 29.03.2021].
- Ярома В., *Проблемы модернизации России во второй половине XIX века*, Методологические рекомендации по по дисциплине, История, Пермский государственный аграрно-технологический университет имени академика Д.Н. Прянишникова, Пермь, 2018.

ÖZGEÇMİŞ

Rufat RUSTAMLI, Bakü'de doğdu. 2004-2015 Bakü 3 numaralı okulu bitirdikten sonra, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesinin Türk Dünyası İktisat Fakültesinde Uluslararası İlişkiler bölümünde lisans eğitimini aldı. 2019 yılından itibaren Karabük Üniversitesi Uluslararası Ekonomi Politik ana bilim dalında Yüksek Lisans eğitimi görmektedir.